

Χρήστος Α. Βασιλάκης

ΤΡΕΙΣ
ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΦΙΛΟΙ
ΤΟΥ ΚΟΜΜΕΝΟΥ

EHRENGARD SCHRAMM
HERMANN FRANK MEYER
MARK MAZOWER

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Εκδότης

Δημήτριος Κ. Σταμούλης

ΤΡΕΙΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΚΟΜΜΕΝΟΥ

Ehrengard Schramm
Hermann Frank Meyer
Mark Mazower

Χρήστος Α. Βασιλάκης

ΤΡΕΙΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΚΟΜΜΕΝΟΥ

EHRENGARD SCHRAMM
HERMANN FRANK MEYER
MARK MAZOWER

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Χρήστος Α. Βασιλάκης,
Τρεις φιλέλληνες ιστορικοί και φίλοι του Κομμένου.
Ehrengard Schramm - Hermann Frank Meyer - Mark Mazower.

Ηρόδοτος, Αθήνα, 2025.
Πρωτότυπη έκδοση.

.

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες και χώρους του κόσμου.

Copyright © by Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 2025.
Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISBN 978-960-485-680-0

Christos A. Vasilakis

THREE PHILHELLENE
HISTORIANS AND FRIENDS
OF KOMMENO

EHRENGARD SCHRAMM
HERMANN FRANK MEYER
MARK MAZOWER

HÊRODOTOS

*Αφιερώνεται στους τρεις φιλέλληνες
ιστορικούς Έρενγκαρντ Σραμ, Χέρμαν
Φρανκ Μάγερ, Μαρκ Μαζάουερ.*

Πρόλογος

Το κίνημα του φιλελληνισμού ανάγεται στα χρόνια της τουρκικής δουλείας και εγείρεται ακμαίο και αειθαλές, αγωνιστικό και ζωηρότατο κατά τη διάρκεια του αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας την κρίσιμη δηλαδή δεκαετία του 1821.

Κατά την εποχή του 20ού αιώνα, την περίοδο της μικρασιατικής καταστροφής και της γερμανικής κατοχής, μεμονωμένοι φιλέλληνες θα αγωνιστούν για τα δίκαια του ελληνισμού, για την απελευθέρωση της Ελλάδας από την τετράχρονη τριπλή κατοχή την περίοδο 1941-1944.

Τη νεότερη εποχή θα εμφανιστούν σημαντικοί ιστορικοί που θα αναδείξουν με την ακαδημαϊκή τους δραστηριότητα και τα συγγράμματά τους το μεγαλείο του ελληνικού πολιτισμού, όπως και τα εγκλήματα που διέπραξε ο τακτικός στρατός της Βέρμαχτ σε αναρίθμητους μαρτυρικούς τόπους της Ελλάδας.

Σε τρεις σημαντικούς φιλέλληνες ιστορικούς και φίλους του Κομμένου αναφέρεται το μικρό αυτό εγχειρίδιο της γενέθλιας ημών πατρίδος της

ποτισμένης στο αίμα, στα δάκρυα και τον πόνο αρκετών γενεών.

«Μικρόν παιδίον πτωχόν και ασκεπές από υλικών αγαθών», όπως θα ετόνιζε και ο μέγας διδάσκαλος των ελληνικών γραμμάτων Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ενατένιζα με βλέμμα ζωηρό και ερευνητικό την αναμνηστική μαρμάρινη επιγραφή για την ανέγερση του δημοτικού σχολείου από τη Γερμανίδα φιλέλληνα Έρενγκαρντ Σραμ, που η γνωριμία με το έργο της μού έγινε γνωστή κατά τις αρχές της δεκαετίας του 21ου αιώνα. Την ίδια σχεδόν περίοδο και λίγο παλαιότερα άρχισα να επικοινωνώ με τον μεγάλο ιστορικό Μαρκ Μαζάουερ, καθώς και τον αείμνηστο Φρανκ Μάγερ, που οι μελέτες τους εναποτέθηκαν στη μνήμη του νεότερου ελληνισμού «εις κτήμα εσαεί αιώνιον» κατά την έκφραση του Θουκυδίδη.

Αισθάνεται κανείς συγκίνηση και ευθύνη όταν σχετίζεται και συνδιαλέγεται με τόσο σημαντικούς ανθρώπους του πολιτισμού και της ιστορίας, όταν και ο ίδιος συμβάλλει, διαμέσου της αναζήτησης της αλήθειας και της γρηγορούσας συνείδησης, στην καταγραφή και την ανάδειξη της τοπικής ιστορίας της ιδιαίτερής του πατρίδας.

*Τρεις φιλέλληνες ιστορικοί
και φίλοι του Κομμένου*

*Ehrengard Schramm
Hermann Frank Meyer
Mark Mazower*

Η Ehrengard Schramm
και το Δημοτικό Σχολείο του Κομμένου

Η φιλέλληνας Ehrengard Schramm
και το Δημοτικό Σχολείο Κομμένου

Η φιλέλληνας Ehrengard Schramm γεννήθηκε στις 5 Οκτωβρίου του 1900, στην αρχή του 20ού αιώνα, στην Ευρώπη των πολιτικών και κοινωνικών ανακατατάξεων που είχε ήδη αρχίσει από τον 19ο αιώνα. Ο πατέρας της Adolf von Thadden ήταν ιδιοκτήτης του κτήματος Trieglaff και ταυτόχρονα έπαρχος της περιοχής Greifenberg στην Κάτω Πομερανία. Η Έρενγκαρντ Σραμ ήταν το μικρότερο παιδί από τον πρώτο γάμο του πατέρα της και κληρονόμησε το όνομά της από τη μητέρα της, το γένος Gerlach. «Όταν εκείνη πέθανε το 1909, προκαλώντας μεγάλη θλίψη στην οικογένειά της, η κατά 10 χρόνια μεγαλύτερη αδελφή της Ελισάβετ έγινε το πρόσωπο προστάτης στη φτωχότερη τώρα ζωή της εννιάχρονης. Αυτή η δυνατή και αποφασιστική προσωπικότητα ανέλαβε γρήγορα τον ρόλο της κυρίας του κτήματος και έγινε για την Ehrengard — ή όπως τη φώναζαν στην οικογένεια και γενικά στο στενό της περιβάλλον Έτα — στήριγμα και πρότυπο. Οι δύο αδελφές έμοιαζαν ως προς την ικανότητα να ανακαλύπτουν αξιό-

λογα έργα και να τα χειρίζονται. Μέχρι το τραγικό τέλος της Ελισάβετ ήταν πάντοτε η μία δίπλα στην άλλη. Η εκτέλεση, όμως, της αδελφής της το 1944 καθόρισε όσο τίποτε άλλο τη ζωή της Έτα. Όποιος γνώριζε τις δύο αδελφές έβλεπε πόσο διαφορετικές φύσεις ήταν. Αυτό γιατί η Ελισάβετ διέθετε μία πειστική φυσικότητα, έβρισκε τρόπους να πλησιάζει τους ανθρώπους και να κερδίζει επομένως τη συμπάθειά τους με τη ζωντάνια, την κατανόηση και το συναίσθημα. Διέφερε επίσης στον ευθύ και ελεύθερο τρόπο με τον οποίο βίωνε τη θρησκευτικότητά της, καθώς απουσίαζαν οι πληγές που ο αυστηρός προτεσταντισμός του πατρικού σπιτιού είχε αφήσει στην ευάλωτη ψυχή της αδελφής της¹.

Το 1912 η Eta Von Thadden εισήχθη σε οικοτροφείο για κορίτσια αριστοκρατικής καταγωγής, διευθύντρια του οποίου ήταν η θεία και αδελφή του πατέρα της Hildegard.

Το οικοτροφείο βρισκόταν στη μικρή πόλη Atzburg της Θουριγγίας. Την πολύπλευρη και στέρεη εκπαίδευση, που προσφερόταν στο ίδρυμα, την τελείωσε στα 17 της χρόνια. Όμως η Έτα επέμεινε, πράγμα ασυνήθιστο

1. EHRENGARD SCHRAMM, *Μια γέφυρα προς την Ελλάδα. Συναντήσεις και εμπειρίες με επιζήσαντες των γερμανικών βιοσπαραγιών κατά τα έτη 1941-1944*. Έκδοση συμπληρωμένη από τον GOTTFRIED SCHRAMM και την IRENE VASOS σε μετάφραση ΜΑΡΙΑΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-BLUMLEIN, «Ατραπός», Αθήνα 2004, σελ. 20.

για τη γενιά της, να συνεχίσει τη μόρφωσή της μέχρι το απολυτήριο κάπου αλλού και μάλιστα, ακόμη πιο ασυνήθιστο, σε κλασικό γυμνάσιο².

Μετά από κάποια ιδιαίτερα μαθήματα, που έκανε για να καλύψει τις ελλείψεις τις οποίες είχε στις αρχαίες γλώσσες, τελικά φοίτησε σε μία μεγαλούπολη, στο Βερολίνο, και σε ένα υψηλής στάθμης γυμνάσιο θηλέων. Εκεί μαζί με άλλες φιλομαθείς συμμαθήτριάς της, πολλές από τις οποίες ήταν εβραϊκής καταγωγής, ανοίχθηκαν οι ορίζοντές της για τη σπουδή του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Σπούδασε αρχαία ελληνικά και έμαθε και την ελληνική γλώσσα. Επειδή το Βερολίνο δεν ήταν ασφαλής τόπος εκείνη την περίοδο και μαστιζόταν από την πείνα, ο πατέρας της την έφερε το 1920 πίσω στο κτήμα τους, όπου παρέμεινε ένα χρόνο. Μη μπορώντας να ζήσει στην επαρχία και αναζητώντας δουλειά έφυγε για το Αμβούργο, όπου εργάστηκε ως απλή γραμματέας σε εργοστάσιο χρωμάτων. Αργότερα άλλαξε επάγγελμα και έγινε βοηθός στη διεύθυνση των μεταφορών στη γραμμή Αμβούργου-Αμερικής. Το 1924 μετά από ταχύρρυθμη εκπαίδευση παίρνει την άδεια διδασκαλίας σε λύκειο. Το 1926 βοήθησε την αδελφή της στην οργάνωση ενός παιδαγωγικού οικοτροφείου κοντά στη Χαϊδελβέργη.

2. *Ο.π.*, σελ. 20.

Τον Μάρτιο του 1925 η Έτα παντρεύτηκε τον ιστορικό Percy Ernst Schramm, που από το 1929 κατείχε την έδρα της Νεότερης Ιστορίας στο εξαιρετικής φήμης πανεπιστήμιο του Γκαίττινγκεν. Το 1930 με αφορμή τη διοργάνωση διεθνούς ιστορικού συνεδρίου στην Αθήνα γνώρισε τον Ε. Βενιζέλο. Με υλικό που προμηθεύτηκε στην Ελλάδα, έγραψε ένα μικρό βιβλίο με τίτλο: «Η Ελλάδα και οι Μεγάλες Δυνάμεις 1914-1922», το οποίο εκδόθηκε το 1933. Την ίδια χρονιά έρχεται δεύτερη φορά στην Ελλάδα. Επισκέφτηκε πρώτα τον Γερμανό πρεσβευτή Άιζενλορ, κατόπιν κάποιον βουλευτή, που επί της βασιλείας του Κωνσταντίου ήταν αρχηγός του Γενικού Επιτελείου υπό τον Ι. Μεταξά.

Τον καιρό εκείνο περιόδευσε την Μακεδονία που την μάστιζε η ελονοσία και είχαν αρχίσει μεγάλα αποξηραντικά έργα με εντολή της «Κοινωνίας των Εθνών». Στις 25 Νοεμβρίου του 1935 επισκέφτηκε τον βασιλιά Γεώργιο όπου συζήτησαν διεξοδικά την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα³. Γράφει η ίδια στο ημερολόγιό της:

«Όταν μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την ίδρυση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας οι συνθήκες ζωής έγιναν και πάλι ομαλές, άρχισε να ξυπνάει το ενδιαφέρον μου για την Ελλάδα, και μάλιστα με την παλιά του ένταση. Ήξερα ότι την άνοι-

3. *Ο.π.*, σελ. 34-40.

ξη του 1951 είχε ιδρυθεί η “Γερμανική Ένωση Έρευνας”, η οποία είχε εντολή να προωθεί επιστημονικές μελέτες μέσω οικονομικής υποστήριξης»⁴.

Τελικά πήρε την αντίστοιχη έγκριση μαζί με το ποσό των 1.560 γερμανικών μάρκων. Σκοπός του ταξιδιού της ήταν να μάθει τί είχε συμβεί στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επισκέφτηκε πρώτα την Κρήτη, κατόπιν με πλοίο την Καλαμάτα και στις αρχές του καλοκαιριού του 1952 τα Καλάβρυτα⁵. Εκεί μετά από πολλές προσπάθειες του «Γερμανικού Συνδέσμου Γυναικών», της Γερμανικής πρεσβείας όπως και της κυβέρνησης του Adenauer, δόθηκε το ποσό των 650.000 μάρκων στα Καλάβρυτα και στάλθηκαν τριάντα τρεις νέοι στη Γερμανία να σπουδάσουν κάποια τέχνη⁶ και να αποκτήσουν επαγγελματική κατάρτιση. Το 1953 η Έρενγκαρντ άρχισε να επισκέπτεται την Ήπειρο. Ξεκίνησε την περιοδεία της από την πόλη των Ιωαννίνων και την Παραμυθιά της Θεσπρωτίας. Οι μελέτες της για την Ήπειρο⁷ δεν είχαν μόνον ιστορικό ενδιαφέ-

4. Ό.π., σελ. 47.

5. Ό.π., σελ. 48.

6. Ό.π., σελ. 49-100.

7. «Νερό και όπλα. Εντυπώσεις από τα Ελληνικά βόρεια σύνορα». Επίσης το γενικό συμπέρασμα των ερευνών και των επισκέψεών της στο βιβλίο: «Η βορειοδυτική Ελλάδα στα χρόνια του πολέμου 1940-1949. Το πρόβλημα του πληθυσμού των ορεινών περιοχών».

ρον αλλά και της χωροταξίας των οικισμών της. Απώτερος σκοπός της ήταν να συμβουλευσει το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας όπως και ιδιώτες χρηματοδότες, ώστε να βοηθήσουν στην ανασυγκρότηση της Ηπείρου με τις κατεστραμμένες υποδομές της, την πείνα και την ελονοσία που την μάστιζαν. Την επιλογή των τόπων καθώς και τα μέτρα στήριξης των οικισμών τα καθόρισε στα ταξίδια της που πραγματοποιήθηκαν το 1958-1960 και τα οποία τα χρηματοδότησε το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας μαζί με την «Εταιρεία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης». Γράφει η ίδια στα απομνημονεύματά της:

«Τον Ιούλιο του 1958 έφτασα με το αυτοκίνητο τού νομάρχη Άρτας σε ένα χωριό με το τρομερό όνομα «Κομμένο». Ίσως εδώ το όνομα να σήμαινε στην πραγματικότητα κάτι άλλο. Το πρωί αντάμωσα ένα ηλικιωμένο ο οποίος μου διηγήθηκε πολλά, έτσι ώστε να φτάσω προετοιμασμένη στον άτυχο αυτόν τόπο. Παρόλα αυτά, τα όσα άκουσα και η γενική κατάσταση ήταν φρικτά».

Στη συνέχεια περιγράφει συνοπτικά τα όσα διαδραματίστηκαν στις 16 Αυγούστου του 1943 και καταλήγει:

«Όλα αυτά μου τα διηγήθηκε ο διευθυντής του Γυμνασίου Άρτας που κατάγεται από

το Κομμένο και βρισκόταν εκεί για διακοπές. Καθόμασταν σε ένα μεγάλο κενό χώρο, που σιγά-σιγά γέμισε από άντρες οι οποίοι με κοίταζαν σκυθρωπά. Ήμουν ο πρώτος άνθρωπος από τη Γερμανία που είχε έρθει εδώ. Ο διευθυντής μου μίλησε και για μία οικογένεια, του Θεοδώρου Μάλλιου έντεκα ατόμων, από την οποία σώθηκε μόνον ένα παιδί. Του είπα: «Τί φοβερό για αυτό το παιδί να συνεχίσει τη ζωή του μετά από αυτό το δράμα!». Πίσω μου ακούστηκε τότε μια φωνή: «– Εγώ ήμουν αυτό το παιδί. Ήμουν δεκατριών χρόνων!». Τον κοίταξα καλά. Τα ορθάνοιχτα μάτια του καθρέφτιζαν ακόμη τη φρίκη εκείνης της ημέρας δεκαπέντε χρόνια μετά. Και εγώ τί να έλεγα, που ανήκα σε ένα λαό ο οποίος είχε κάνει αυτά και άλλα πολλά. Σε τί ωφελούν εδώ τα λόγια, σε τί θα ωφελούσε η ωραία επίγνωση ότι φταίμε όλοι μας οι Γερμανοί; Εδώ δεν ωφελούσε τίποτε άλλο από το να δουν οι άλλοι ότι το φταίξιμο που μας βάραινε όλους, προσπαθούσε ο καθένας από εμάς να το αντέξει»⁸.

Ο αείμνηστος γυμνασιάρχης Στέφανος Παππίας αναφέρει για τη Γερμανίδα φιλέλληνα:

«Η κ. Schramm φιλοξενήθηκε με αισθήματα αγάπης στο μικρό σπιτάκι που είχα κά-

8. *Ο.π.*, σελ. 141-142.

νει στο Κομμένο, μετά την καταστροφή, από τη γυναίκα μου που υπηρετούσε ως δασκάλα εκεί προ και μετά την καταστροφή. Η φιλοξενία διήρκεσε για μία περίπου εβδομάδα. Διαπίστωσε ιδίοις όμμασι τα ερείπια που είχαν απομείνει στο χωριό με την πυρπόληση και ανέγνωσε στο σπητό μνημείο, στη μικρή πλατεία του χωριού, τα ονόματα των 317 νεκρών που κατακρεουργήθηκαν από τη Γερμανική θηριωδία. Η συγκίνησή της, όταν μιλούσαμε για λεπτομέρειες της τραγικής σφαγής, ήταν ζωγραφισμένη στο πρόσωπό της. Δεν edίστασε (να οικτίζει) και να καταράται τον Χίτλερ και τους αγρίους συμπατριώτες της αξιωματικούς και στρατιώτες — ήξερε και μιλούσε καλά τα ελληνικά — που διέπραξαν τόσο ανήκουστα εγκλήματα»⁹! Όσο για εκείνο το αγόρι που αναφέρει η Έρενγκαρντ στο ημερολόγιό της δεν είναι κανένα άλλο παρά ο Αλέξανδρος Μάλλιος, είκοσι οκτώ χρονών παλικάρι τώρα. Ο ίδιος θυμάται ακόμη από εκείνη την επίσκεψη: «— Με πήρε στην αγκαλιά της και αρχίσαμε να κλαίμε μαζί. Μετά μου πρότεινε να με πάρει μαζί της στη Γερμανία, αλλά αρνήθηκα»¹⁰.

9. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Β. ΠΑΠΠΑ, *Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης*, Αθήνα 1976, σελ. 156.

10. Χ.Φ. ΜΑΓΕΡ, «Η φρίκη του Κομμένου. Αφήγηση - έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κομμένου της Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943», Καλέντης, Αθήνα 1998, σελ. 127.

Στο σημερινό κτήριο στην πλατεία του Κομμένου, όπου στεγάζεται το γραφείο της κοινότητας, υπήρχε προ της καταστροφής καφενείο με το όνομα «Βακούφικο». Στο ισόγειο και στον επάνω όροφο λειτουργούσε το Δημοτικό Σχολείο. Δεξιά και αριστερά είχε πέτρινες σκάλες και τρεις αίθουσες διδασκαλίας με συνολικό αριθμό μαθητών 150-160¹¹. Μετά το ολοκαύτωμα το κτήριο καταστράφηκε εντελώς, έμειναν μόνον οι πέτρινοι τοίχοι. Το σχολείο μετεγκαταστάθηκε στη μικρή πλατειούλα στο υδραγωγείο του Κομμένου, δίπλα ακριβώς από την οικία του Στέφανου Παππά, σε ένα σταύλο του Κωνσταντίνου Νησιώτη. Αυτόν τον διαμόρφωσε σε διδακτήριο η αείμνηστη δασκάλα του χωριού Ελένη Παππά.

Αναφέρει ακόμη ο Στέφανος Παππάς, ότι για να δείξει τα αισθήματα του πόνου που δοκίμασε στον τόπο του μαρτυρίου, μας λέγει σε μία στιγμή: «— Τί είναι περισσότερο αναγκαίο να γίνει στο χωριό; Εγώ βέβαια, λέγει, δεν ήρθα με κυβερνητική εντολή, αλλά με δική μου πρωτοβουλία να ιδώ και να βοηθήσω όπως μπορώ το καμμένο χωριό». Της είπα πως μία αίθουσα σχολείου για να στεγαστούν οι μαθητές που μαθαίνουν γράμματα σε σταύλο, δίπλα με τα ζώα, θα ήταν η πιο κατάλληλη πράξη. «— Θα επιστρέψω στη Γερμανία, λέγει, θα κάνω έρανο και θα ορίσω τον τρόπο διαχείρισης των χρημάτων της κατασκευής μίας σχολικής

11. «Ημερολόγιο 2006», Σύλλογος Κομμιωτών Αθήνας «η 16η Αυγούστου», σελ. 3.

αίθουσας σύγχρονης». Δεν πέρασαν δύο μήνες και η Γερμανίδα αποστέλλει στην Εθνική Τράπεζα Άρτης επιταγή 100.000 δραχμών, που χρειαζόταν για την ανέγερση της αίθουσας, με εντολή να γίνεται πληρωμή στον εργολάβο κατασκευής από επιτροπή που θα όριζε η ίδια αποτελούμενη από: α) τον νομομηχανικό, β) τον διευθυντή της τράπεζας και γ) εμένα. Η αίθουσα διδασκαλίας ολοκληρώθηκε σε έξι μήνες, η δε δασκάλα Ελένη Παππά με την κοινότητα εντοίχισε στην προσθία όψη της μία μαρμάρινη πλάκα που έγραφε: «Ανηγέρθη δαπάναις της φιλέλληνος Γερμανίδος SCHRAMM το έτος 1959»¹².

Το χωριό εκείνη την περίοδο δεν διέθετε ηλεκτρικό ρεύμα. Η Γερμανίδα φιλέλλην με μία ακόμη επιχορήγηση κατάφερε να εξασφαλίσει μία μπαταρία ρεύματος χαμηλής έντασης και επιπλέον διδακτικό υλικό¹³. Τα εγκαίνια έγιναν το 1959 παρουσία της Έρενγκαρντ Σραμ, του γυμνασιάρχη Στεφάνου Παππά, της δασκάλας του σχολείου Ελένης Παππά, του προέδρου της κοινότητας Ευσταθίου Παππά, του ιερέα Σεραφείμ Στασινού και του γραμματέα της κοινότητας Δημητρίου Αποστόλου¹⁴.

12. Πρβλ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΠΑΠΠΑ, σελ. 156-157: «Με συνετό οικονομικό προγραμματισμό ο καινούργιος γνωστός μου μπόρεσε μάλιστα να καλύψει και την επίπλωση του σχολείου».

13. «Μια γέφυρα...», σελ. 142.

14. ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΠΑΠΠΑ, *ό.π.*, σελ. 154.

«Προτού αναχωρήσει η φιλέλλην Γερμανίδα, ζήτησε τέσσερα παιδιά ορφανά, τέκνα σφαγιασθέντων, ηλικίας 10-12 ετών για να τα πάρει μαζί της και να σπουδάσουν σε τεχνικές σχολές. Επειδή έφευγε με βαθιά συγκίνηση και δάκρυα στα μάτια, χαιρέτησε τους χωριανούς του κατεστραμμένου χωριού, ιδιαίτερα εμένα και τη γυναίκα μου, τη δασκάλα, που έτυχε τέτοιας θερμής περιποίησης στο σπίτι μας επί μία εβδομάδα»¹⁵.

Μετά από δύο χρόνια η Σραμ, το 1961, δεν ξέχασε το Κομμένο αλλά έστειλε ένα μεγάλο κιβώτιο-δέμα που περιείχε πολλά είδη σχολικής χρήσης για το μάθημα τόσο της φυσικής, όσο και της ηλεκτρολογίας¹⁶.

Από το 1945 η Έρενγκαρντ άρχισε να ασχολείται με τα κοινά. Στις πρώτες δημοτικές εκλογές μετά την πτώση του ναζισμού έθεσε υποψηφιότητα για το δημοτικό συμβούλιο του Γκαίττινγκεν, χωρίς όμως να έχει αρκετό χρόνο να ασχοληθεί με τα δημόσια πράγματα. Με το κόμμα της Χριστιανικής Δημοκρατικής Ένωσης (CDU) δεν συμφωνούσε με την ανάμειξη θρησκείας και πολιτικής, όπως επίσης και με το Σοσιαλδημοκρατικό κόμμα (SPD) για τα προγράμματα κοινωνικοποίησης. Εξαιτίας αυτών των λόγων δεν εντάχθηκε σε κανένα από τα δύο κόμματα. Από την εποχή του Χίτλερ είχε

15. *Ο.π.*, σελ. 157.

16. *Ο.π.*, σελ. 137.

αντιστοίχως απορρίπτει τον συντηρητισμό, για αυτό και προτίμησε το πρόγραμμα του Ελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος (EDP).

Η αποτυχία που είχε να εκλεγεί δημοτική σύμβουλος, το 1948 και το 1952, εξελίχθηκε σε ευτυχή σύμπτωση. Ταξίδεψε στην Ελλάδα, που κουβαλούσε ακόμη τις πληγές της κατοχής, με σκοπό να βοηθήσει στην ανοικοδόμηση και στην οικονομική βοήθεια πολλών περιοχών της επαρχίας. Το 1954 είχε αντικαταστήσει ένα απελθόντα δημοτικό σύμβουλο και εξαιτίας της στροφής του Ελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος προς τα δεξιά, οι δεσμοί της με την Κάτω Σαξονία διακόπηκαν. Προσχώρησε, τελικά, στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Το 1959 κρίθηκε υποψήφια για το Κοινοβούλιο της Κάτω Σαξονίας, αφού προσέλκυσε και ψηφοφόρους από τα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Για δύο βουλευτικές περιόδους συμμετείχε τακτικά στις συνεδριάσεις του Κοινοβουλίου και της κοινοβουλευτικής ομάδας στο Αννόβερο. Από τον Φεβρουάριο του 1966 έως το 1968 εκλέχθηκε για δεύτερη φορά στο δημοτικό συμβούλιο¹⁷.

Ως βουλευτής η Σραμ ποτέ δεν έγινε μία κομματική πολιτικός που να ενδιαφέρεται μόνον για την ισχύ και την επιρροή της.

«Προβλήματα στον κοινωνικό χώρο και τον χώρο της παιδείας κινητοποιούσαν τις δυνά-

17. «Μια γέφυρα...», σελ. 28.

μεις της, το μυαλό και την ευρηματικότητά της. Σε αυτούς τους τομείς, μόνη της καινοτομώντας, επιβλήθηκε προτείνοντας κατά καιρούς σωστές λύσεις με την εργατικότητα, την επιμονή και την ικανότητά της να ενημερώνεται για το εκάστοτε αντικείμενο, που ήταν και το ταλέντο της. Ως κόρη διοικητικού δημοσίου υπαλλήλου δεν δυσκολευόταν να βρει τον σωστό τρόπο αντιμετώπισης της γραφειοκρατίας των Υπουργείων»¹⁸.

Από το 1968 δεν ξαναέθεσε υποψηφιότητα ως βουλευτής εξαιτίας κάποιας εργασίας που ετοίμαζε για την Ελλάδα. Ήδη τα σοβαρά ενοχλήματα που αισθανόταν στο πόδι της, λόγω κακής μετεγχειρητικής εξέλιξης, της προκαλούσαν δυνατούς πόνους. Μετά από διορθωτική επέμβαση είδε σημαντική βελτίωση, είχε όμως αρχίσει η νόσος του Αλτσχάιμερ που την ταλαιπώρησε την τελευταία δεκαετία της ζωής της. Ευτυχώς που μετακόμισε σε κάποιο ίδρυμα στο Geismar. Από τη μοναξιά την είχε γλυτώσει η καθημερινή επαφή με τη μεγαλύτερη αδελφή της, όπως και ένας ευρύτερος κύκλος επισκεπτών από το οικείο περιβάλλον της. Παρόλη τη δύσκολη διανοητική της κατάσταση και τη σωματική της κατάπτωση, τα χρόνια δεν έφθειραν τον αδαμάντινο χαρακτήρα της, τη μεγάλη της καλосύνη, την παιδική και πηγαία απλότη-

18. *Ο.π.*, σελ. 28-29.

τά της, την αγάπη και την αφοσίωση στον πλησίον της. Ο γιος της Gotz, ιστορικός και ειδικός σε θέματα Ανατολικής Ευρώπης, την βοήθησε να αξιολογήσει το πλήθος των επιστολών, κατά τα πολύχρονα ταξίδια της στην Ελλάδα, καθώς και το πλήθος των αναμνήσεων που διατηρούσε ακόμη βαθειά στη μνήμη της.

Σε όλες τις αφηγήσεις της δείχνει ξεκάθαρα τις απόψεις της για τον κόσμο κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου. Το Γκαίττινγκεν ήταν μία πόλη που απείχε μόνον 13 χιλιόμετρα από τα σύνορα με την Ανατολική Γερμανία. Επειδή η Γερμανία και η Ελλάδα ήταν χώρες ενός εκτεταμένου μετώπου με τον κομμουνισμό, αυτό την βάραινε ψυχολογικά και την ανησυχούσε ιδεολογικά¹⁹.

Η Σραμ απέρριπτε την ελληνική αντίσταση κατά των γερμανικών δυνάμεων κατοχής, θεωρώντας την εξ ολοκλήρου κομμουνιστική δραστηριότητα. Συνεπώς, η καταδίκη της ένοπλης αντίστασης στην Ελλάδα, της επέτρεψε να διατηρήσει τη βαθειά ριζωμένη πεποίθησή της όσον αφορά την ηθική ακεραιότητα της Βέρμαχτ. Η αντίληψη αυτή επικρατούσε μέχρι και τη δεκαετία του 1980 στην επίσημη διπλωματική και πολιτική ιστορία της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Η προσπάθεια αμνήστευσης των εγκληματιών πολέμου εντασσόταν στη γενικευμένη λήθη της ιστορίας και στη συλλογική σιωπή για τις θηριωδίες

19. Όπ., σελ. 31.

και τα εγκλήματα του πολέμου που παρέμειναν, κατά την αντίληψή τους, ιδιωτική υπόθεση ορισμένων μόνον πόλεων και χωριών. «Έτσι στην περίπτωση των Καλαβρύτων, του Κομμένου ή του Διστόμου, για παράδειγμα, τα αρμόδια δικαστήρια δικαιολογούσαν την αναστολή ή την ανυπαρξία ποινικής διαδικασίας, χαρακτηρίζοντάς τα ως εγκλήματα, ή μεθοδεύοντας νομικά αμφισβητούμενες παραγραφές»²⁰.

Παρόλες αυτές τις επισημάνσεις, η Σραμ στάθηκε ικανή να αποδεχθεί τις τραγικές αναμνήσεις των θυμάτων των γερμανικών βιαιοπραγιών. Δεν πίστευε στη δυνατότητα αποκατάστασης και συγγνώμης. Κανείς δεν έχει το δικαίωμα, ή δεν μπορεί να αναλάβει την ευθύνη της συγχώρεσης στο όνομα των νεκρών. Η πράξη της βίας παραμένει εσαεί ανεξάλειπτη²¹.

Στον αντίποδα των φεμινιστικών οργανώσεων, όπως ο «Γερμανικός Σύνδεσμος Γυναικών», και των επιμορφωτικών αποστολών ορφανών εφήβων, με σκοπό την επαγγελματική εκπαίδευση στη γερμανική βιομηχανία, ιδρύθηκε η «Ελληνογερμανική Συνέλευση» πριν από λίγες δεκαετίες, καθώς και πρόσφατα το «Ελληνογερμανικό

20. EHREGARD SCHRAMM, *Φαντάσματα του πολέμου. Οι προσπάθειες αρωγής της Έρενγκαρντ Σραμ στα θύματα των ναζιστικών σφαγών στην Ελλάδα (1950-1970). Καλάβρυτα -Κρήτη -Ήπειρος -Κλεισούρα*, επιμέλεια ΕΙΡΗΝΗ ΒΑΖΟΥ, GOTTFRIED SCHRAMM, μτφρ. ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-BLMEIN, επιλεγόμενα ANNA-MARIA ΔΡΟΥΜΠΟΥΚΗ, Αθήνα, Αθήνα 2022, σελ. 13-14.

21. *Ο.π.*, σελ. 16.

Ταμείο για το Μέλλον». Ο πρώτος πυλώνας ήταν ένα δίκτυο συνεργασίας των φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης, που είχε ως αντικείμενο τη μεταφορά τεχνογνωσίας και εξοικείωσης των ελληνικών δημοτικών αρχών με αντίστοιχες πρακτικές στη Γερμανία. Και οι δύο οργανισμοί στοχεύουν στην πολιτιστική συνεργασία, στη φιλία και στην αλληλοκατανόηση των δύο χωρών. Η επιμορφωτική δραστηριότητα εξελίσσεται με χορηγίες σε δήμους, σε πανεπιστημιακά ιδρύματα, σε φορείς ή συλλογικότητες υπό την εποπτεία της Γερμανικής πρεσβείας. Ένα τέτοιο πρόγραμμα είναι οι «Μνήμες από την κατοχή», με υλοποίηση και χρηματοδότηση από το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας και το «Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος»²². Η συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών από επιζήσαντες των μαζικών εκτελέσεων και των σφαγών της Βέρμαχτ, μαζί με την ανταλλαγή επισκέψεων μεταπτυχιακών φοιτητών συμβάλλουν στην κατανόηση του παρελθόντος και στην ερμηνεία αυτών των δυσάρεστων γεγονότων, όπως και στη σύγχρονη προσπάθεια της επαναπροσέγγισης των δύο λαών. Η μετάθεση της «συλλογής ευθύνης» μαζί με την προσπάθεια ακύρωσης των ελληνικών αξιώσεων, στα πλαίσια της αλληλοκατανόησης, οδηγούν σε μία ιδιότυπη πολιτιστική και επιλεκτική ιστορική ερμηνεία. Ακόμη και η σύσταση του «Ελ-

22. ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΡΒΑΛΙΑΣ, *Γιαβόλ! Αίμα λήθη, υποτέλεια. Η άγνωστη ελληνογερμανική ιστορία*, έκδ. Γ', Πεδίο, Αθήνα 2023, σελ. 342-348.

ληνογερμανικού Ιδρύματος Νεολαίας» έχει σκοπό σύμφωνα με τον εκπρόσωπο του «Εθνικού Συμβουλίου Διεκδίκησης» των γερμανικών αποζημιώσεων «τη διείσδυση της Γερμανίας στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, έτσι ώστε να στρεβλώσει την ιστορική μνήμη της εθνικής αντίστασης και να «ξεπλύνει» τα εγκλήματα που διέπραξε η ναζιστική Γερμανία κατά του ελληνικού λαού. Αυτό γίνεται με τη χρήση δήθεν ανώδυνων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τα οποία παραχαράσσουν άλλοτε ανοιχτά και άλλοτε καλυμμένα την ιστορία της κατοχής»²³.

Η φιλέλλην διανοούμενη και βουλευτής Σραμ απεβίωσε το 1985, αφήνοντας παρακαταθήκη τα κείμενά της στους σημερινούς ιστορικούς και μελετητές της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Αποδεικνύουν την ακούραστη θέλησή της για επαναπροσέγγιση και συμφιλίωση των δύο λαών και αποτελούν επίσης αδιάψευστα κριτήρια και ντοκουμέντα της κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα και στη Γερμανία κατά τη δύσκολη δεκαετία του 1950.

23. *Ο.π.*, σελ. 348-349.

Hermann Frank Meyer
Φιλέλληνας και ευεργέτης του Κομμένου

Ο Γερμανός φιλέλληνας
και ευεργέτης του Κομμένου
Χέρμαν Φρανκ Μάγερ (1940-2009)

Ο ιστορικός ερευνητής Hermann Frank Meyer γεννήθηκε στο Αννόβερο της Γερμανίας το 1940. Ο πατέρας του ήταν δάσκαλος και επιστρατεύτηκε από τη Βέρμαχτ ως διαχειριστής υπολοχαγός στο τμήμα μηχανικού των σιδηροδρόμων του γερμανικού στρατού. Ήταν στη μονάδα που έσπευσε να επισκευάσει τη γέφυρα του Γοργοποτάμου τον Νοέμβριο του 1942. Η μονάδα παρέμεινε στην περιοχή της Σπερχειάδας για αρκετούς μήνες μέχρι να ανασκευαστεί η κατεστραμμένη γέφυρα. Τον Μάρτιο του 1943 συνελήφθη από τον ΕΛΑΣ, μαζί με άλλους Γερμανούς, και μεταφέρθηκε στην Κολοκυθιά της Ορεινής Σπερχειάδας, όπου εκτελέστηκε μαζί με 32 άλλους αιχμαλώτους.

Σε μία πρόσφατη συνέντευξή του αναφέρει:

«Ήμουν μόλις τριών ετών όταν ο πατέρας μου κηρύχθηκε αγνοούμενος το 1943. Η μητέρα μου πάντα ήλπιζε ότι κάποια ημέρα θα επέστρεφε. Μας μεγάλωσε με αυτή την ελπί-

δα, κάτι που είχε μεγάλο αντίκτυπο σε εμένα και στα δύο μικρότερα αδέρφια μου. Μας έλειπε πολύ. Το ότι ήταν αξιωματικός της Βέρμαχτ το ήξερα από πολύ μικρός. Το ότι η Βέρμαχτ αποτελούσε τμήμα της ναζιστικής Γερμανίας και ότι οι ναζί ήταν υπεύθυνοι για τον πόλεμο και τις βαρβαρότητες, το έμαθα αργότερα στο σχολείο. Ωστόσο το να έχεις χάσει τον πατέρα σου στη Γερμανία το 1945, δεν ήταν κάτι σπάνιο, ήταν ο κανόνας. Στην πρώτη κοινωνία μου στην Εκκλησία, είδα ότι τα μισά από τα άλλα παιδιά δεν είχαν πατέρα. Επειδή όμως η ελπίδα πεθαίνει πάντα τελευταία, η δική μου έσβησε το 1955, όταν επέστρεψαν και οι τελευταίοι Γερμανοί αιχμάλωτοι»¹.

Ο Μάγερ, άνθρωπος ευφυής και δραστήριος, αφού πραγματοποίησε λαμπρές σπουδές διεθνούς εμπορίου στο Αμβούργο, στο Παρίσι και στο Οχάιο των ΗΠΑ, ξεκίνησε μία εξίσου λαμπρή καριέρα ως διευθυντής μεγάλης αμερικανικής εταιρείας σε πολλές ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Το 1981 δημιούργησε τη δική του επιχείρηση στον τομέα της αυτοκινητοβιομηχανίας. Τη δεκαετία του 1990 αποφάσισε να επισκεφθεί τη χώρα στην οποία χάθηκε ο πατέρας του, όταν συμμετείχε στην επισκευή της

1. ΧΕΡΜΑΝ ΜΑΓΕΡ, «Μέτωπο Ιστορίας. Συνέντευξη του ιστορικού Μάγερ», Εφ. *Ελευθεροτυπία*, 31 Ιανουαρίου 2009, σελ. 1.

γέφυρας του Γοργοποτάμου². Ήταν υπεύθυνος του τομέα επιμελητείας σε τρόφιμα, ρουχισμό, εργαλεία, εφόδια σε μία ομάδα 250 ανδρών.

Το 1993 επισκέφθηκε για πρώτη φορά την Ελλάδα αναζητώντας τα ίχνη του πατέρα του. Επί 25 ολόκληρα χρόνια συνέλεγε στοιχεία, με επιτόπια και κοπιαστική έρευνα, για τον τραγικό θάνατό του. Καρπός της έρευνάς του υπήρξε το έργο του: «Η αναζήτηση. Ανθρώπινα πεπρωμένα στον ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα 1941-1944». Τελικά εντόπισε τον άνθρωπο που ηγείτο του εκτελεστικού αποσπάσματος και έδωσε τη διαταγή να εκτελεστεί ο πατέρας του. Αυτός όμως τον αντιμετώπισε εχθρικά. Τί επεδίωκε από μία τέτοια συνάντηση; Με κάθε ειλικρίνεια τονίζει στην προσωπική του μαρτυρία:

«Ξέρετε βαθειά μέσα μου ήλπιζα να μας δοθεί η ευκαιρία να κλάψουμε ο ένας στην αγκαλιά του άλλου. Να διώξουμε τα φαντάσματα του παρελθόντος. Περισσότερα με ένωναν με αυτόν τον άνθρωπο παρά με χώριζαν. Δεν πήγαινα ούτε να κατηγορήσω ούτε να εκδικηθώ»³.

Το ιστορικό ενδιαφέρον του Μάγερ άρχισε να επεκτείνεται στις ωμότητες και στις βαρβαρότη-

2. ΧΕΡΜΑΝ ΜΑΓΕΡ, «Ο γιος του ναζιστή που φώτισε τις σφαγές αμάχων», Εφ. *Ελευθεροτυπία*, 16 Απριλίου 2009, σελ. 1.

3. ΦΡΑΝΚ ΜΑΓΕΡ, *Η αναζήτηση: ανθρώπινα πεπρωμένα στον ελληνικό απελευθερωτικό αγώνα 1940-1941*, Καλέντης, Αθήνα 1995, σελ. 5.

τες των Γερμανών στην Ελλάδα την περίοδο της κατοχής. Το καλοκαίρι του 1995, ο υποφαινόμενος απέστειλε μία συγκινητική επιστολή στον αείμνηστο συγγραφέα, εκθέτοντας στοιχεία για τη σφαγή του Κομμένου. Από τότε άρχισε η επικοινωνία μαζί του που κράτησε για πολλούς μήνες.

Θυμάμαι ότι πρωτοσυναντηθήκαμε στην οδό Ομήρου στην Αθήνα. Εκεί του εξέθεσα με κάθε λεπτομέρεια το γεγονός του ολοκαυτώματος, τις εκτελέσεις των νηπίων και των παιδιών, τις σφαγές των αμάχων χωρίς να υπάρχει καμία αιτία ή αφορμή. Ήταν ένα έγκλημα κατά της ανθρωπότητας από τα τραγικότερα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στην αρχή δεν έδειχνε να πιστεύει το εύρος όλων αυτών των γεγονότων, αλλά καθώς περνούσε η ώρα έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και μου εξέφρασε την επιθυμία του να ασχοληθεί με το τραγικό αυτό γεγονός που το αγνοούσε παντελώς. Θυμάμαι, επίσης, τις πολλές συναντήσεις μας στην οδό Μαυρομιχάλη 5 στον εκδοτικό οίκο του αείμνηστου Νίκου Καλέντη. Καρπός της πολύχρονης αυτής προσπάθειας ήταν η έκδοση του βιβλίου του στα γερμανικά: «Κομμένο: Erzähle Nde Rekonstruktion Eines Wehrmachtsverbrechens In Griechenland» από τις εκδόσεις «Ρωμιосύνη».

Με δικές μου ενέργειες επισκέφθηκε το Κομμένο όταν πρόεδρος της κοινότητας ήταν ο Κώστας Πανακούλιας. Τον υποδέχθηκε με ευγένεια και μεγαλοσύνη, ένα Γερμανό που ενδιαφερόταν για την

ιστορία του Κομμένου. Εκείνη την περίοδο πήρε συνεντεύξεις από κατοίκους του χωριού, ιδιαίτερα από τον Αλέξανδρο Μάλλιο που είχε από την οικογένειά του τα περισσότερα θύματα και που έζησε την τραγωδία της σφαγής του πατέρα, της μητέρας και των αδελφών του. Μετά από επιτόπιες έρευνες στη διοικητική υπηρεσία του τμήματος τοπικών δικαστηρίων του Λούντβιχσμπουργκ και των στρατιωτικών ομοσπονδιακών αρχείων του Φράιμπουργκ, καθώς και τις συνεντεύξεις των Αυστριακών μαρτύρων (στρατιωτικών) που είχαν πάρει μέρος στη σφαγή στις 16 Αυγούστου 1943, αποφάσισε να εκδόσει στα ελληνικά το δεύτερο πόνημά του. Το 1998 από τις εκδόσεις «Καλέντη» μεταφράστηκε στα ελληνικά το βιβλίο του Μάγερ: «Η φρίκη του Κομμένου. Αφήγηση-έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κομμένο της Άρτας στις Αυγούστου 1943».

Το έργο του Μάγερ έκανε γνωστό στο πανελλήνιο αυτό το αποτρόπαιο έγκλημα του τακτικού γερμανικού στρατού της Βέρμαχτ. Στη Γερμανία το βιβλίο του Μάγερ έκανε μεγάλη εντύπωση και προκάλεσε πολλές τηλεοπτικές και ραδιοφωνικές συζητήσεις σχετικά με το γεγονός, τα αίτια και τις αφορμές της σφαγής, τους θύτες και τα θύματα, και έκανε επίσης γνωστό το Κομμένο όχι μόνον στην Ευρώπη αλλά και στην Αμερική. Το όλο ζήτημα πήρε τέτοιες διαστάσεις, που η εισαγγελία του Μονάχου διέταξε την αναψηλάφηση των στοιχείων για τις ευθύνες των υπαιτίων και κυρίως των

λιγοστών επιζώντων που πήραν μέρος στη διάρκεια αυτής της επιχείρησης που έφερε την κωδική ονομασία «Έκπληξη».

Το 2004 ο Μάγερ εκδίδει το τρίτο βιβλίο του με τον τίτλο: «Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα». Είναι ένα ογκωδέστατο έργο στο οποίο καταγράφει τις φρικαλεότητες της 117 Γερμανικής Μεραρχίας καταδρομών το 1941 από τη Βιέννη στη Σερβία και μετά στην Πελοπόννησο⁴. Εστιάζει στην περίοδο της κατοχής στην Πελοπόννησο, όπου και «φωτογραφίζει» τον ρόλο των Ιταλών και των Βρετανών, τις ελληνικές αντιστασιακές οργανώσεις και τα ελληνικά τάγματα ασφαλείας που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς⁵.

Το κύκνειο έργο του Μάγερ ήταν, όταν τον Ιανουάριο του 2008 εξέδωσε στη Γερμανία το βιβλίο με τον τίτλο: «Blutiges Edelweiss» (Αιματοβαμμένο Εντελβάις). Σε αυτό καταγράφονται τα εγκλήματα πολέμου που διέπραξε η ανωτέρω μεραρχία κατά των χωριών της Ηπείρου, καθώς και η σφαγή της ιταλικής μεραρχίας «Άκουϊ», τον Σεπτέμβριο του 1943, στην Κεφαλονιά⁶. Το δίτομο αυτό έργο αναφέρεται με δύο κεφάλαια και στο Κομμένο και

4. FRANK MAYER, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117ης μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και στην Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα 2003.

5. *Ο.π.*, σελ. 7-8.

6. FRANK MAYER, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική τους δράση στην Ελλάδα (1943-1944)*, τόμ. Α+Β, Εστία, Αθήνα 2009.

παρουσιάζει καινούργια ιστορικά στοιχεία αυτής της μεραρχίας ορεινών καταδρομών.

Δυστυχώς δεν ευτύχησε να παρουσιάσει ο ίδιος στην Αθήνα, στα Γιάννενα και ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη στη «Διεθνή Έκθεση Βιβλίου» το σημαντικό αυτό έργο για την περίοδο της κατοχής στην Ήπειρο. Το ιστορικό ερευνητικό υλικό περιέχει εκατοντάδες φωτογραφίες, σπάνια ιστορικά αρχεία και προσωπικές μαρτυρίες των επιζώντων. Ατυχώς για την Ελλάδα, ο Μάγερ σκοτώθηκε σε αυτοκινητικό δυστύχημα, καθώς ποδηλατούσε με τον γιο του τη Μεγάλη Δευτέρα 13 Απριλίου 2009, σε ηλικία 69 ετών.

Ο Μάγερ δεν ήταν ένας επαγγελματίας ιστορικός, αλλά μία προσωπικότητα με ευρύτητα στοχασμού, ιστορικού ήθους και εργατικότητα που θα ζήλευαν πολλοί ιστορικοί στην Ελλάδα.

«Η μελέτη των γερμανικών αντιποίνων στην Ελλάδα παρέμεινε για πολλά χρόνια στο περιθώριο, καθώς η ιστοριογραφία ήταν προσανατολισμένη περισσότερο σε ζητήματα διπλωματικής και πολιτικής ιστορίας, με βάση κυρίως τα βρετανικά αρχεία. Η μελέτη των αντιποίνων πέρασε αυτόματα σχεδόν από τη μεταπολεμική ποσοτική καταγραφή των καταστροφών σε δημοσιογραφική καταγγελία, με αποτέλεσμα την προσπάθεια, την αποσπασματικότητα και την αναπαραγωγή ανακριβειών. Η προσφυγή στις γερμανικές πηγές,

απαραίτητων για τη μελέτη των αντιποίνων, έγινε και αυτή με τρόπο καθυστερημένο, ερασιτεχνικό και αποσπασματικό»⁷.

Σε ιδιωτικές συναντήσεις και σε δημόσιες εμφανίσεις του εξέφραζε το παράπονο μέχρι το τέλος του:

«Κανένας από όλους αυτούς τους εγκληματίες, σχεδόν κανένας δεν κάθισε στο σκαμνί για να λογοδοτήσει για τις στυγερές του πράξεις. Η έρευνα του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, στη δεκαετία του 1950, για τα εγκλήματα των δυνάμεων κατοχής έμεινε στα αρχεία και εδώ αλλά και στη Γερμανία, όπου διαβιβάστηκε. Όχι μόνον δεν λογοδότησαν οι εγκληματίες αλλά και η μεταπολεμική Ομοσπονδιακή Γερμανία πολλούς από αυτούς τούς κάλεσε στην ενεργό υπηρεσία και υπηρέτησαν σε ανώτατα στρατιωτικά αξιώματα και στο NATO»⁸.

Σε μία συνέντευξη, που έδωσε στον διευθυντή του ελληνικού προγράμματος της Deutsche Welle,

7. ΣΤΡΑΤΟΣ Ν. ΔΟΡΑΟΝΑΣ, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία (1940-1944)*, πρόλογος ΣΤΑΘΗ ΚΑΛΥΒΑ ΚΑΙ ΝΙΚΟΥ ΜΑΡΑΤΖΙΔΗ, Εστία, Αθήνα 2007, σελ. 17.

8. ΧΕΡΜΑΝ ΦΡΑΝΚ ΜΑΓΕΡ, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική τους δράση στην Ελλάδα (1943-1944)*, τόμ. Β', Εστία, Αθήνα 2009, σελ. 271-277.

στο ερώτημα εάν κάποτε έρχεται η άφεση των αμαρτιών απάντησε:

«Οι δράστες δεν λογοδότησαν ποτέ στη Γερμανία. Απ' όσο ξέρω ξεκίνησαν πάνω από 300 ανακριτικές διαδικασίες για εγκλήματα πολέμου στην Ελλάδα, αλλά δεν απαγγέλθηκε ούτε μία κατηγορία. Αυτό το καταλογίζω στη δεύτερη κατηγορία των δραστών, τους νομικούς, που έκλεισαν τις υποθέσεις. Και η τρίτη κατηγορία των δραστών είναι όσοι δεν θέλουν να ακούσουν λέξη για όλα αυτά. Αυτό είναι το πιο ανυπόφορο για τα θύματα»⁹.

Διακαής πόθος του αλησμόνητου ιστορικού ήταν να επισκεφθεί το Κομμένο και να εξακολουθήσει την έρευνα σχετικά με την ιστορία του μικρού και αιματοβαμμένου αυτού τόπου.

Ο Μάγερ υπήρξε σε όλη του τη διαδρομή ένας άοκνος ερευνητής και σκαπανέας της ιστορίας της Ελλάδας κατά την περίοδο της κατοχής, ένας φιλέλληνας που αγάπησε και πόνεσε για τα δεινά της μικρής αυτής πατρίδας, ένας ευεργέτης και φίλος του Κομμένου και των κατοίκων του. Ήταν παντρεμένος με τη Λίζελ και είχαν δύο αγόρια και πολλά εγγόνια. «Ας είναι ελαφρύ το χώμα του χωριού Ντόρφμαρκ του Κράις Φαλλινγκμπούστελ,

9. ΧΕΡΜΑΝ ΜΑΓΕΡ, «Ο γιος του ναζιστή που φώτισε τις σφαγές των αμάχων», Εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 16 Απριλίου 2009, σελ. 1.

νότια του Αμβούργου, που τον σκέπασε τη Μεγάλη Πέμπτη της 16 Απριλίου 2009¹⁰».

«— Καλό σου ταξίδι φίλε και αδελφέ!». Θα σε συνοδεύουν για πάντα οι τόσο σπουδαίες ιστορικές έρευνές σου που αναφέρονται στους μάρτυρες του ναζισμού. Για την προσφορά του έργου του βραβεύθηκε από τον Πρόεδρο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, την Ακαδημία Αθηνών, την κοινότητα Κομμένου, τον Δήμο Καλαβρύτων και διάφορους άλλους φορείς.

10. «Δεν ζει πια ο ιστορικός συγγραφέας Χ.Φ. Μάγερ», Εξπρές (Ημερήσια Οικονομική Εφημερίδα), Αθήνα 16/04/2009, σελ. 1.

Mark Mazower

Ο ανατόμος της σφαγής του Κομμένου

Μαρκ Μαζάουερ

Ο ανατόμος της σφαγής του Κομμένου

Ένας από τους μεγαλύτερους ιστορικούς του 21ου αιώνα. Ο Μαρκ Μαζάουερ γεννήθηκε στο Λονδίνο στις 20 Φεβρουαρίου του 1958. Είναι Άγγλος ιστορικός εβραϊκής καταγωγής, πανεπιστημιακός δάσκαλος και δημοσιογράφος. Τα ενδιαφέροντά του επικεντρώνονται στην Ελλάδα, στα Βαλκάνια και γενικότερα στην Ευρώπη του 20ού αιώνα όπως και σε διεθνή ιστορικά θέματα. Ο Μαζάουερ σπούδασε κλασική φιλολογία και φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης και διεθνείς σχέσεις στο Πανεπιστήμιο «Τζονς Χόπκινς» της Βαλτιμόρης από όπου αποφοίτησε το 1981 και το 1983 αντίστοιχα. Έκανε τη διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης το 1988. Διετέλεσε καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Μπίρκμπεκ στο Λονδίνο, στο Πανεπιστήμιο του Σάσσεξ και στο Πανεπιστήμιο του Πρίνστον. Σήμερα είναι καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο «Κολούμπια» της Νέας Υόρκης.

Από το 2002 αρθρογραφεί σε εφημερίδες και γράφει άρθρα που σχολιάζουν τις διεθνείς σχέσεις

και κάνει κριτικές βιβλίων για τους *Financial Times* και το *The Independent*. Είναι επίσης μέλος της επιτροπής της «Ευρωπαϊκής Ένωσης Ιστορικών Εκπαιδευτών» (European Association of History Educators, EUROCLIO). Στις 23 Σεπτεμβρίου 2021 πολιτογραφήθηκε τιμητικά ως Έλληνας πολίτης, επειδή μέσω της επιστημονικής ενασχόλησής του με τη σύγχρονη ελληνική ιστορία έχει συμβάλει στην ανάδειξη της ιστορικά διαμορφωμένης ταυτότητας του ελληνικού λαού και στην προβολή της χώρας, εξαιτίας της μακράς ιστορίας της και του πολιτισμού της στο διεθνές ευρύ κοινό.

Έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με την περίοδο του μεσοπολέμου και της κατοχής. Η πολιτογράφηση πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 28 Ιανουαρίου 2022 από τον υπουργό Εσωτερικών Μάκη Βορίδη.

Ο Μαζάουερ έχει γράψει εκτενή έργα για την ελληνική και βαλκανική ιστορία. Το βιβλίο του «Τα Βαλκάνια» κέρδισε το βραβείο Wolfson History Prize και το βιβλίο «Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation (1941-44)» κέρδισε το βραβείο Longman History Today ως το βιβλίο της χρονιάς. Το βιβλίο «Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews (1430-1950)» κέρδισε το βραβείο Runciman Prize και το βραβείο Duff Cooper, ενώ ήταν ακόμη υποψήφιος για το βραβείο Hessel-Tiltman.

Επιπλέον, ο Μαζάουερ ενδιαφέρεται και για την ευρωπαϊκή ιστορία του 20ού αιώνα. Με

το βιβλίο του «Dark Continent: Europe's 20th century» υποστήριξε ότι ο θρίαμβος της δημοκρατίας στην Ευρώπη δεν ήταν αναπόφευκτος, αλλά ήταν περισσότερο αποτέλεσμα τύχης από την πλευρά των πολιτών και των πολιτικών αρχηγών. Στο βιβλίο του «Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe» ο Μαζάουερ πραγματοποίησε μία σύγκριση της ναζιστικής κατοχής της Γερμανίας σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Ένα από τα πιο πρόσφατα βιβλία του Μαζάουερ, το «No Enchanted Palace», δημοσιεύθηκε το 2009. Αφηγείται σε αυτό την ιστορία της «Κοινωνίας των Ηνωμένων Εθνών» και τους στενούς δεσμούς τους με την αποικιοκρατία. Στη δημοσίευσή του, το 2012, με τον τίτλο: «Governing the World» η αφήγηση αυτή προχωρεί ένα βήμα περισσότερο και αξιολογεί την ιστορία των διεθνών οργανισμών από την αρχή του 19ου αιώνα.

Το έργο του Μαζάουερ ερευνά ιδιαίτερα την ελληνική ιστορία της νεότερης περιόδου, την ιστορία των Βαλκανίων και την ιστορία του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους στην Ευρώπη, επίσης των ιδεολογιών κατά τον 20ό αιώνα. Τα βιβλία του έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες. Έγινε όμως ιδιαίτερα γνωστός με το βιβλίο του «Σκοτεινή Ήπειρος».

Κυριότερα έργα του είναι:

- ♦ *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 2002.

- ♦ *Greece and the inter-war economic Crisis*, Clarendon Press, 1991 (πρώτη έκδοση 1989), βραβείο Ράνσιμαν Ελληνοαγγλικού Συνδέσμου 1992.
- ♦ *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της κατοχής*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1994.
- ♦ *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation (1941-44)*, Yale UP 1993.
- ♦ *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός 20ός αιώνας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2001.
- ♦ *The dark Continent. Europe's twentieth Century*, Knopf 1998.
- ♦ *Τα Βαλκάνια*, εκδόσεις Πατάκης 2002.
- ♦ *The Balkans* Weidenfeld and Nicolson 2000 στη σειρά βιβλίων «Universal History», επανεκτύπωση ως *The Balkans: From the End of Byzantium to the Present Day* Phoenix 2002.
- ♦ *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2006.
- ♦ *Salonica. City of ghosts. Christians, Muslims and Jews (1430-1950)*, Harper Collins 2004, βραβείο Ράνσιμαν «Ελληνοαγγλικού Συνδέσμου».
- ♦ *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2009.
- ♦ *Hitler's Empire. Nazi rule in occupied Europe*, 2008.
- ♦ *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2003.

- ♦ *After the War was over. Reconstructing the State, Family and the Law in Greece (1943-1960)* Princeton UP 2000.

Τα περισσότερα εγχειρίδια που έχουν δει το φως της δημοσιότητας — είτε επιγραμματικά είτε εκτενέστερα για τις ομαδικές εκτελέσεις κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής — στηρίζονταν σε μία στυγνή επανάληψη των ίδιων γεγονότων, χωρίς να προσκομίζουν νέα στοιχεία. Ακόμη και η επίσημη πολιτεία — είτε ως Υπουργείο Δικαιοσύνης είτε ως Υπουργείο Εξωτερικών — δεν αναζήτησε τα αρχεία που θα μπορούσαν να γίνουν προσिता σε Έλληνες ιστορικούς και σε μελετητές της εθνικής αντίστασης, ως μία πολύτιμη κληρονομιά της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας¹.

Το βάρος της ευθύνης της ιστορικής έρευνας «έπεσε» σε μεμονωμένους Έλληνες μελετητές, κυρίως όμως σε ξένους επιστήμονες. Έπρεπε να περάσουν περισσότερα από 50 χρόνια για να εμφανιστεί μία σοβαρή μελέτη από έναν Άγγλο επιστήμονα. Έτσι το 1994 κυκλοφόρησε το βιβλίο του Μάρκ Μαζάουερ: «Στην Ελλάδα του Χίτλερ» από τις εκδόσεις «Αλεξάνδρεια». Το βιβλίο γνώρισε μέχρι σήμερα επανειλημμένες εκδόσεις και αξιολογα σχόλια στον ημερήσιο αθηναϊκό και τοπικό τύπο. Όσον αφορά το μαρτυρικό Κομμένο, γίνεται μία πολύ αξιόλογη και πρωτοποριακή ανατο-

1. Χρ. ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, *Το αίμα των μαρτύρων. Το Κομμένο στα χρόνια της Γερμανικής κατοχής*, Γρηγόρης, Αθήνα 2017, σελ. 55.

μία της σφαγής και των τραγικών συμβάντων του. Νέο αρχειακό υλικό έρχεται στη δημοσιότητα για να κάνει πλέον γνωστή και στους Ευρωπαίους ιστορικούς, αλλά και στο ευρύτερο κοινό, τη φοβερότερη τραγωδία της Ελλάδας κατά τα χρόνια της ναζιστικής κατοχής². Οι έρευνες, τα σχόλια και το αρχειακό υλικό του ακαδημαϊκού επιστήμονα συγκεντρώνονται σε ειδικό φάκελο που αποτίθεται και φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Λονδίνου, όπως αποδεικνύουν οι δημοσιευμένες επιστολές τού μεγάλου ιστορικού προς τον συγγραφέα. Μάλιστα, στο πόνημα που εξέδωσε, περιέχονται φωτογραφίες Γερμανών αξιωματικών, ανάμεσα σε αυτούς και του Γιόζεφ Ζάλμινγκερ, όπως και του αείμνηστου και αυτόπτη μάρτυρα της σφαγής Αλέξανδρου Μάλλιου.

Τον Ιούνιο του 1988 είχε δημοσιεύσει στην εφημερίδα του Πανεπιστημίου του Yale άρθρο με τον τίτλο: «Waldheim goes to war». Σε αυτό έκανε συγκλονιστική αναφορά για το Κομμένο από τον κάτοικο του χωριού και για πολλά χρόνια γραμματέα της κοινότητας τον Δημήτριο Αποστόλου. Ήδη είχε επισκεφθεί το Κομμένο το προηγούμενο διάστημα και είχε φιλοξενηθεί με τη γραμματέα του στην οικία του Αλέξανδρου Μάλλιου. Για αρκετές ημέρες και με τα λίγα ελληνικά του, πήρε συνεντεύξεις από πολλούς μάρτυρες. Έκανε επιτόπια έρευνα στα σημεία του οικισμού, όπου εφάρμοσαν

2. ΣΤΟ ΙΔΙΟ, σελ. 55.

το εκκαθαριστικό σχέδιο οι αξιωματικοί του 12ου λόχου τού 98ου Συντάγματος της 1ης Ορεινής Μεραρχίας «Εντελβαίς». Μάλιστα, σε ειδική κόπια, κινηματογράφησε τις διαβάσεις του χωριού από τον Άραχθο ποταμό, συγκεκριμένα από την παλαιά Περαταριά, μέχρι και την τοποθεσία Μηδέν. Επίσης κινηματογράφησε την περιοχή του Αμβρακικού Κόλπου στα Ρύζια και στην Αλυκή. Σκοπός του ήταν να οδηγηθεί σε δίκη ο ναζιστής υπολοχαγός Κουρτ Βαλντχάιμ, ο μετέπειτα πρόεδρος της Αυστρίας και γενικός γραμματέας του ΟΗΕ, που κρατούσε τις καταγραφές στο πολεμικό ημερολόγιο του γερμανικού επιτελείου. Σε αυτό γινόταν ποιοτική αναβάθμιση των αναφορών τόσο για την Ήπειρο, όσο και για το Κομμένο, υπακούοντας στη ναζιστική προπαγάνδα του Γ' Ράιχ. Ο Βαλντχάιμ, με μία κίνηση μόνον της πέννας του, μετέτρεπε την εκτέλεση των αθώων πολιτών σε δικαιολογημένη πράξη εξόντωσης «ύποπτων ληστών» και αντάρτικων ομάδων, συγκαλύπτοντας έτσι με γραφειοκρατικό τρόπο τα εγκλήματα των Γερμανών³.

Το 1988 το Υπουργείο Εσωτερικών του Ηνωμένου Βασιλείου διέταξε τη διεξαγωγή έρευνας για εγκλήματα πολέμου όσον αφορά την τύχη Βρετανών στρατιωτών, που υπηρετούσαν στην Ελλάδα μεταξύ του 1943-1944, όπως και τον ρόλο του Αυστριακού υπολοχαγού Κουρτ Βαλντχάιμ. Η έρευνα με τον τίτλο: «Έκθεση για τον Βαλντχάιμ»

3. *Ο.π.*, σελ. 56-57.

ιμ. Έρευνα για εγκλήματα πολέμου» επιβεβαίωσε ότι ο πρόεδρος της Αυστρίας υπηρετούσε ως αξιωματικός του Γραφείου Πληροφοριών στο γερμανικό αρχηγείο της Θεσσαλονίκης. Αποδείχθηκε ότι όντως ήταν αναμειγμένος σε ανακρίσεις Βρετανών στρατιωτών που αιχμαλωτίστηκαν σε ελληνικά νησιά, όπως η Κεφαλονιά, η Κάλυμνος, κ.α. Ακόμη και το αμερικανικό State Department, σε έρευνά του το 1987, είχε αποφανθεί ότι ο Βαλντχάιμ ευθυνόταν για εγκλήματα πολέμου και του είχε απαγορευτεί η είσοδος στις ΗΠΑ. Ο ίδιος είχε υπογράψει επίσης ένα έγγραφο για τον εγκλεισμό αιχμαλώτων σε ναζιστικό στρατόπεδο, εντούτοις η έκθεση δεν επιβεβαίωσε εάν πράγματι ο ίδιος είχε εγκρίνει και τις εκτελέσεις τους.

Την άνοιξη του 1988 ο Αλέξανδρος Μάλλιος ταξίδεψε στο Λονδίνο, όπου στο αεροδρόμιο τον υποδέχθηκε ο ίδιος ο Mazower. Στη δεκαήμερη παραμονή του στην αγγλική πρωτεύουσα, παρέστη στη δίκη του Κουρτ Βαλντχάιμ και ως μάρτυρας στον γραφειοκρατικό έλεγχο κατέθεσε για τη δράση των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων στον ελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα της 1ης Ορεινής Μεραρχίας στην Ήπειρο. Εκεί κατέθεσε ο Αλέξανδρος Μάλλιος ως αυτόπτης μάρτυρας αυτής της σφαγής τονίζοντας την καθολική απουσία αντίστασης των κατοίκων, καθώς και την ανύπαρκτη δράση των διάφορων αντάρτικων ομάδων. Μάλιστα, ο Mazower πρόβαλε και το ντοκιμαντέρ με τα διάφορα σημεία του χωριού, τις εκβολές του πο-

ταμού Αράχθου και την πρόσβασή του, που εξαιτίας της χαμηλής βλάστησης από τα αρμυρίκια και του χαμηλού βάθους της θάλασσας του Αμβρακικού Κόλπου είναι αδύνατον να προσεγγίσουν μεγάλα πλοία με ανταρτικές ομάδες. Συνεπώς να μπορούν να δράσουν εναντίον των γερμανικών δυνάμεων. Αυτό λόγω της γεωμορφίας και του ανάγλυφου του εδάφους. Η δίκη έλαβε μεγάλη δημοσιότητα εξαιτίας των υψηλών πολιτικών αξιωμάτων του και της επιρροής του στη διπλωματία αλλά και γενικότερα στον πολιτικό στίβο που είχε διανύσει ο Βαλντχάιμ. Τελικά, όμως, αθώωθηκε.

Οι επαφές του Αλέξανδρου Μάλλιου με τον Mazower συνεχίστηκαν για ένα μικρό χρονικό διάστημα. Εμπόδια για τη συνέχεια της φιλικής επαφής των δύο ανδρών ήταν οι ακαδημαϊκές υποχρεώσεις του Άγγλου ιστορικού και η άγνοια της αγγλικής γλώσσας από μέρος του Μάλλιου.

Η επικοινωνία μου, στη διπλανή γειτονιά, με τον αείμνηστο Αλέξανδρο, η επιθυμία του να μου εκφράσει τις εμπειρίες του με τον μεγάλο ιστορικό και η προθυμία του να με βοηθήσει να έρθω σε επαφή με τον Mark, όπως μου έλεγε, μου έδωσαν το έναυσμα να επικοινωνήσω μαζί του για διάφορα ζητήματα, όσον αφορούσε την τραγική σφαγή, που συντελέστηκε, στην ιδιαίτερη πατρίδα μου. Προς επίρρωση των λεγομένων, δημοσιεύω στο τέλος της έρευνάς μου τις επιστολές που έλαβα

από τον μεγάλο ιστορικό ερευνητή, ο οποίος πρόθυμα και με ζέση απαντούσε στα ερωτήματα ή τις απορίες μου.

Σήμερα ο Mazower είναι καθηγητής της Νεότερης Ιστορίας στο διάσημο Πανεπιστήμιο «Columbia» της Αμερικής (Νέα Υόρκη) και στο «Birkbeck College». Η συνεισφορά του συνεχίζεται ανά διαστήματα στα μεγαλύτερα ακαδημαϊκά ιδρύματα του κόσμου. Δίνει διαλέξεις και ομιλίες για τη διαμόρφωση του σημερινού κόσμου, ιδιαίτερα της ευρωπαϊκής ηπείρου κατά τον 20ό αιώνα και των αρχών του 21ου, εποχές προκλήσεων, ανακατατάξεων και πολύμορφων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών κρίσεων. Ο Mazower είναι ένας φιλέλληνας ιστορικός παγκοσμίου κύρους. Θαυμάζει τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και τον γοητεύει η νεότερη ιστοριογραφία της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, ως το σταυροδρόμι της Ανατολής και της Δύσης, ως τόπος ώσμωσης μεγάλων πολιτιστικών ταυτοτήτων και τοπικών παραδόσεων. Όσον αφορά τον χαρακτηρισμό του ως φίλος του Κομμένου, αυτό αβίαστα συμπεραίνεται διότι είναι ο πρώτος ιστορικός που έθεσε τα θεμέλια σχετικά με την έρευνα του μαρτυρικού αυτού τόπου. Θεωρεί, μάλιστα, στα γραφόμενά του το Κομμένο ως ένα από τους λίγους τόπους στην Ευρώπη που γνώρισε τόσο βάνανυσα τον πόνο και τον όλεθρο την περίοδο της ναζιστικής κατοχής.

Παράρτημα εγγράφων

Inside Hitler's Greece

The Experience of Occupation, 1941–44

Mark Mazower

Yale University Press • New Haven and London 1993

Introduction

*You will find a spring to the left of Hades' halls,
and standing by its side, a white cypress tree.*

Do not approach this spring.

*But you will find another spring by the Lake of Memory,
with cool water flowing from it. There are guards in front.*

Say . . .

*'I am parched with thirst and I perish. Give me quickly
the cool water flowing from the Lake of Memory'.*

*And of their own accord they will give you to drink from the holy
spring.*

'Instructions for the Journey of the Dead', 4th cent BC

It was Kurt Waldheim who aroused my interest in occupied Greece. Almost fifty years after the young Wehrmacht lieutenant served there, I went to Athens to try to find out what he had known and done. Studying the files that had passed through his hands, I read about how the Wehrmacht had requisitioned food while people died of hunger; how its financial demands upon the Greek state caused a rampant inflation in which olive oil became the chief currency and a loaf of bread cost 2 million drachmas; how mass resistance led to bloody reprisal operations and the shooting of civilian hostages. In the first year of the occupation alone, over 40,000 people starved to death. By Liberation, the Wehrmacht's unsuccessful efforts to defeat the guerrillas had cost the lives of another 25,000. Greece's Jewish communities, among the most ancient in Europe, were virtually wiped out.

Slowly I came to realise that the question of whether or not Waldheim himself was a war criminal betrayed a lack of understanding of the nature of Nazi rule. As a junior intelligence officer at Army Group headquarters, Lieutenant Waldheim had few opportunities to kill people. But he was in the best possible position to understand the realities of life inside Hitler's Europe. Not only in the camps but throughout the Nazi empire conventional distinctions between criminal and lawful activity had collapsed. This book aims to show what it was like to live in such a world. By focusing on

Introduction

individuals, their stories, and the struggles of day-to-day existence, I have tried to depict a small part of Hitler's empire in a way which illuminates the experience of Nazi occupation as a whole.

*

In Britain, we tend to remember the Second World War as a sequence of epic battles – Dunkirk, El Alamein, Salerno and Normandy: first comes the heroic retreat from the continent, then the triumphant return. Unconquered, the Sceptered Isle never entered the Grey Zone of the Nazi New Order. Today, we gaze speculatively at photographs of a Wehrmacht band marching past a branch of Lloyds Bank in Guernsey; it takes the genius of Len Deighton in a book like *SS-GB* to conjure up a world where Heinrich Himmler controlled Scotland Yard.

Across the Channel, however, the memory of occupation lingers and it is more evident that the brief episode of Nazi rule helped to shape Europe's political evolution. Like a tidal wave, occupation swept away old structures, and changed the entire landscape. It forced upon Europe a regime whose brutality it had inflicted on other continents, but had not expected to suffer at home. The shock caused established systems of rule and thought to disintegrate. In this way Nazi rule acted as the catalyst for a series of unpredictable political and social reactions. Nowhere perhaps were the consequences more tragic than Greece, where occupation merged almost imperceptibly with a civil war which devastated the country till the end of the 1940s.

*

A few days after the Germans left, in late 1944, an American OSS agent drove across the Peloponnese, filming whatever he found. In contrast with the waving, jubilant crowds who greeted Allied troops in France, the people he met in Greece seemed tense and exhausted. The clothes hung off their bodies, and many were barefoot. Everywhere he found signs of malnutrition, disease and destruction. Because village schools had been burned to the ground, children attended lessons in the open air, using rocks for desks. Viewing his film today in the comfort of the National Archives in Washington, one sees women trying to prepare food in the ruins of a house, amid charred timbers and piles of rubble. In the coffee-shops, the camera pans unsteadily across rows of gaunt and expressionless faces. Perhaps the eeriest sequence shows a small town in the mountains. Although there is relatively little sign here of physical destruction, the streets seem oddly empty. A line of women, dressed in black, can be seen moving slowly down a road shaded by cypresses. From the cameraman's notes, we find that this was

Kalavryta, in the northern Peloponnese, almost exactly one year after all the men of the town had been shot by Wehrmacht soldiers.

Lasting from 1941 to 1944, the 'long night of barbarism' (to use Churchill's phrase) had brought together farmers, village widows and black-marketeers, frightened Italian deserters and Waffen-SS teenage conscripts in provincial garrisons. Its backdrop included the empty shops in Salonika left abandoned by their Jewish owners, the damaged caiques on island beaches, the burned villages with their rotting harvests, the bodies left dangling from trees by a road in Arkadia after 'mopping-up' actions and reprisal killings. Among the leading characters were informers and spies, the Poulos squad and the Security Battalions, the police and the guerrillas. Caught up in a total war, society itself had become the battlefield.

This world of unfamiliar moral choices and incessant, unpredictable dangers confronts people on the outside with the inevitable question: how would *you* have coped? 'D. was this type. He always sailed with the wind,' writes one Greek to a friend in 1944. 'He was looking prosperous and getting fat when everyone else was slowly fading away.' But how much does strength, and weakness, of character explain? Was it predictable that 'Jason, son of P.' should serve the Italians on his island so well that 'they carried out all his desires'? What made him denounce thirty fellow-Greeks as pro-British? What combination of character, class, and sheer chance explains why one of his intended victims was out of town when the Italians made their arrests, with the result that he never returned home, but went to 'join the patriots in the mountains'?¹

Even during the war, people living in relative freedom found such a world difficult to imagine or comprehend. A British woman who lived in Izmir, in neutral Turkey, met up with some friends who had just escaped from Athens, and could hardly believe what they told her. Learning about people who had been murdered for a few gold sovereigns and then 'cut to pieces', she confessed herself 'astounded beyond words on hearing all this'. It is perhaps even harder for us, returning to these events after many years, to put them into some sort of perspective and context.²

For all its horrors, however, the occupation did not happen in a historical or social void; it formed part of the continuum of European history, reaching back and forwards over time. As Robert Paxton showed many years ago in an exemplary study of Vichy France, people living under Nazi rule were deeply influenced by events that had occurred before the war.³ In Greece, the memory of an unpopular dictatorship (1936-41) was fresh in people's minds when the Germans and Italians arrived. To make sense of occupation, then, means setting it in the context of Europe's experience

Introduction

of the 1930s. In turn, the occupation helped shape what was to come. A close connection exists between the conditions of life in Nazi-occupied Europe and the subsequent polarisation of politics throughout the continent in the 1940s: this is where the Cold War began, as German diplomats and SS officials – contemplating a future without Hitler – were not slow to appreciate. The task confronting historians of the Occupation period is to demonstrate this by linking the world of high policy to the social, military, cultural and economic influences upon the lives and beliefs of ordinary people.

*

In a recent bestseller, an American intellectual equated the ending of the Cold War with 'the End of History'. To European eyes, however, the dissolution of the Soviet empire and the reunification of Germany suggest, if anything, History's resurrection: former polemics have suddenly been forgotten, as a new order of questions poses itself. Today we are able to appreciate just how powerfully the Cold War impressed itself upon our understanding of the past.⁴

Even before the German occupation ended in Greece, the Cold War loomed over the country. Wartime clashes between nationalist and left-wing resistance groups were followed after Liberation by the Civil War (1946–49), when forces of the official government, aided by the British and Americans, combated and eventually defeated the communist-led guerrillas of the Democratic Army. Not surprisingly, many of the first studies of the occupation period focused upon the role played by the Greek Communist Party in monopolising the wartime resistance: this, according to a powerful body of opinion during the early phase of the Cold War, had been designed to clear the path for an eventual communist takeover in Greece, which only decisive British intervention in favour of non-communist forces had averted.⁵

When the intellectual pendulum swung in the other direction, the Anglo-American role in wartime Greece was cast in a completely new light. Now it was not the Left but the Allies who looked like the villains, undermining a genuinely popular resistance movement to lay the foundations for a succession of right-wing and even fascist Greek puppet regimes which culminated in the Colonels' *coup d'état* of 1967.⁶

Recent research on British and American foreign policy towards Greece, together with the publication over the last few years of the memoirs of former guerrilla leaders, at last provides a more subtle and plausible picture of the origins of the Civil War. Just as resistance fighters in the left-wing movement EAM/ELAS were not

all either fervent communists or pathetic dupes, so too British diplomats and military personnel were not engaged in a massive plot to turn Greece over to right-wing authoritarian hands. The truth was less mechanical and more tragic.⁷

As this whole debate draws to a close, its underlying assumptions have come to the surface. Among the most important of them, though rarely defended explicitly, is the view that Axis policies were of only secondary importance, compared with relations between the British and the Greeks. Occasionally we gain a glimpse of a small German or Italian detachment, at the far end of a remote valley, whilst British agents and Greek resistance fighters in their mountain sanctuaries haggle over the future of the country. Alexandria, Cairo and London rather than a land under enemy occupation provide the customary backdrop for these accounts. But was the nature of Axis rule really so benign as to exert no significant influence over developments in wartime Greece? To ask the question is to answer it, for the scale of famine, inflation and physical destruction there had few parallels in Europe. In this book, therefore, it is the Axis rather than the Allied powers who are in the spotlight, and readers who want a highly detailed account of British policy can turn to one of the studies recommended in the Note on Sources at the end of this book.

A second equally implausible assumption has been that wartime developments inside occupied Greece were determined within the realm of high politics. Ambassadors, generals, senior mission officers, Greek politicians and resistance leaders flit across the pages in a variety of colours, according to the author's sympathies. The existence of the mass left-wing resistance movement EAM/ELAS is taken for granted, or attributed to the actions of a small nucleus of dedicated communist activists who dragged a mass of anonymous followers in their wake. By focusing on the last year of the occupation, when EAM/ELAS had established itself as a major political force, most writers pass over the question of how a movement of mass resistance came into existence in the first place. This is fertile terrain for conspiracy theories and heroic epics. Neither genre, however, offers a satisfactory basis for understanding what was essentially the product of turbulent social change.

Since other writers have provided excellent accounts of the politics of the resistance – whether between the Allies and the Greeks, or between the different Greek organisations themselves – I have let this subject take a back seat to the question of the social origins of resistance activity.⁸ This has meant concentrating on EAM/ELAS, and giving less attention to smaller groups like EDES. In the complexity of its structure, ideology and of course in its size,

Introduction

EAM/ELAS overshadowed its rivals. It was something unprecedented in modern Greek history – a mass ideological movement in a country of clientelist factions and charismatic leaders.

It was, in fact, one of the most startling manifestations of the radical break with established political traditions that the Second World War inspired inside and outside Europe (the resistance movements in Yugoslavia, Italy, French Indochina and the Philippines provide parallels). Why did wartime lead to mass radicalisation? What sort of people joined the resistance? And what, more generally, was the impact of the occupation on the structure of politics, and the way people thought about their society? These questions have a relevance beyond the borders of Greece, for they raise fundamental issues in the European experience under Nazi rule.

*

The catalyst for events in wartime Greece was the power vacuum created by the Axis conquest in 1941. Reflecting Hitler's own tendency to view the subjects of his European New Order as sources of raw materials, food and labour rather than as potential political associates, Berlin and Rome sought to govern Greece through the existing administrative machinery headed by a designedly weak political leadership. But the Greek state bureaucracy, never impressive for its efficiency, seized up in the face of exorbitant Axis demands, and was pushed towards an acute fiscal and monetary crisis within a few months. Inflation, black-marketeering, food shortages and eventually famine itself marked the collapse of the national economy. Athens could no longer feed itself, still less rule the country.

For ordinary Greeks worried by the prospect of hunger and economic breakdown, it became vital to band together. When the official state lost its authority, alternative social groupings emerged. As the sociologist Jan Gross suggests in the case of wartime Poland, mass resistance movements were, in origin, social phenomena. EAM's rapid growth in Greece stemmed *both* from forces pushing from below – notably the innumerable 'People's Committees' which were formed in the provinces (often initially in ignorance of one another's existence) – *and* from above, through the work of communist activists sent out from Athens. In the mountains of 'Free Greece' a surrogate state emerged to challenge the faltering legitimacy of the Athens government.⁹

The Wehrmacht responded with a series of anti-guerrilla operations, based upon reprisal killings and the arrest of civilian hostages. Violence, to put it simply, became the chief way of reasserting German control over the countryside. Terror became the basis for

rule in urban areas. Not solely the response of nervous soldiers in the field, the logic of violence and terror reflected the core values of the National Socialist *Weltanschauung*. But these policies proved incapable by themselves of wiping out the resistance and may have even been counterproductive. By 1944, EAM/ELAS was claiming that its support extended to more than one million members.

EAM/ELAS was determined to monopolise the resistance, and terrorised its opponents. Yet at the same time it was unquestionably popular. Wartime radicalism was a complex and paradoxical phenomenon, a revulsion from the past as much as a dream of the future. War kept many guerrillas too concerned about their day-to-day existence to think very long about what would happen after Liberation. Though communism became more popular than ever before, it remained the allegiance of a minority. At the top of the movement, EAM's social achievements were accompanied by political indecision. At lower echelons, regional and village realities continued to predominate over national ones. Local conditions, geography and personalities obstructed any possibility of strong central direction.¹⁰

Fear of the forthcoming revolution, on the other hand, was a great unifier: in the last year of the war, nationalists of various backgrounds came together, under German auspices and often with tacit British approval, and prepared to take on the Left. The composition of this increasingly vicious counter-revolutionary coalition of forces was as diverse as the resistance it was pitted against, and often drawn from the same social groups. Over the final months of the occupation the middle ground in Greek politics disappeared: two armed camps faced one another, most dramatically in Athens. There lay the origins of the bitter feuding and street battles which led after Liberation to outright civil war.

*Απόσπασμα από τον πρόλογο της αγγλικής έκδοσης
του Μαρκ Μαζάουερ «Στην Ελλάδα του Χίτλερ»,
Yale University Press, New Haven and London 1993, σελ. xii-xix.*

Waldheim goes to war

Mark Mazower

Around noon on 16 August 1943, Dimitri Apostolou, a young Greek peasant, returned to his home village of Komono in north-west Greece. German troops had just pulled out after a raid lasting some seven hours. In the charred ruins of the houses timbers were still burning. Corpses had begun to swell in the heat. The belly of one woman had been slit open, and a chicken had begun to drag her entrails along the road. Shortly after he saw this, Apostolou faints.

From Komono, the German troops involved in this operation, a detachment of the 1st Mountain Division, had a journey of an hour back to their base. On arrival, they sent a report of the incident to the Operations Office at their divisional headquarters in Janina. The officer there included the information in the Day Report which he prepared for his superiors in Athens—the 1a office of the German General Staff attached to the Italian 11th Army.* In this office there were just two officers and it was the junior of the two who received the report from Janina and recorded its contents in his unit's War Diary. This officer's name was Kurt Waldheim.

Between 19 July and 4 October 1943, Waldheim served as deputy to Col Bruno Willers, the operations officer with a small staff group sent to Athens. Until this time the Italian 11th Army had been responsible for controlling Greece. The invasion of Sicily, however, and the ousting of Mussolini, made the Germans suspicious of the depth of the Italian commitment to the Axis. Preparations were therefore made to take over total control of Greece: the staff group was sent to Athens, where it set up quarters next to the Italian 11th Army staff; at the same time new German units were sent into the country. Of these the most important was the 1st Mountain Division, a battle-hardened unit, which had witnessed fierce fighting on the Eastern Front and had taken part in savage anti-guerrilla operations in Montenegro and Albania before arriving in north-western Greece. For the sake of form, the German troops were placed under Italian command; in reality, they ignored the Italians and took most of their orders from the German Staff in Athens. Waldheim's main duties as deputy to the 1a officer were to process incoming reports from subordinate units, and, on the basis of this information, to write up the War Diary for the General Staff, as well as sending on daily reports to Army Group 'E' in Salonika.

The chief topics of his daily correspondence were the euphemistically-termed *sauberungsoperationen* (or 'clean-up operations') which German troops undertook against the guerrillas. In Greece, as in Montenegro, the Germans felt that Italian timidity had allowed the resistance to grow unchecked. On their arrival in the area, the 1st Mountain Division launched a major campaign against the guerrillas in Epirus, where it was feared the Allies might attempt a landing.

At first the troops were simply sent down the main roads to search out groups of guerrillas, but the mountains, waterless terrain, combined with poor intelligence and the difficulty of bringing the guerrillas back to battle, led to increasing frustration. On 24 July, the commander of the 98th Regiment called back to divisional headquarters: 'General! The way things are at present, the whole action, although carried out with the greatest efforts, is to my mind completely pointless. There is only one available option: to apprehend the whole male population; whoever takes part in fighting or supports bandits ought to be shot immediately.' The troops became less discriminating and the operations degenerated into a scorched-earth policy.

The reporting of these *sauberungs* evolved a language of its own: villages were *zerstört*

('wiped out') or *niedergebrannt* ('burned to the ground'); teachers, priests, Jews and eventually all able-bodied civilian males were regarded as 'suspects' and taken as hostages to be shot in retaliation for attacks on German troops. The most striking feature of this vocabulary were the evasions it relied on and the way these increased as news moved up the chain of command. The cold-blooded killing of civilians, for instance, is mentioned in regimental reports, but covered up at the divisional level and above. Waldheim was central to this process. To take one example: on 12 August 1943, the 1st Mountain Division was informed by its 98th Regiment that the village of Kukleli had been burned down and ten civilians shot (*Zivilianen erschossen*). But when the divisional 1a officer reported the incident to Athens, he informed them that the troops had shot ten 'suspicious' civilians (*verdächtige Zivilisten*). Waldheim received this report and then went one stage further: in his own report the next day he referred to ten 'bandits' suspects (*Banditenverdächtige*). In this way all mention of civilian casualties was suppressed and the act of murder retrospectively justified. Nothing could more clearly illustrate the need that was felt throughout the Wehrmacht to hide the truth from those responsible for it. There are grounds for arguing that by making such changes Waldheim put himself in the position of accessory to a war crime.

In fact, it was rare for the reporting officer at Army level to have to make such changes. Usually the necessary alterations had already been made lower down the line, and most of the reports received by Waldheim in Athens used only the blanket term 'enemy dead' (*Feldtote*) which often disguised a more brutal reality. The effect of these alterations was to drive home the 'progress' of 'winning' the war, for which Waldheim has been so much criticised, had already begun during the war itself. Interviewed in April this year, the intelligence officer of the 1st Mountain Division, Karl Rohlfuchs, 'could claim in apparent good faith' that the division never killed an innocent civilian—a statement directly contradicted by documents bearing his signature.

The most direct way of finding out what Waldheim and his fellow staff officers actually knew of what was going on in the mountains is to look through the casualty tallies that accompanied the reports of 'clean-up' actions. For example, the 1st Mountain Division announced in early July 1943, at the end of operations in Montenegro, that it had captured 498 'communists', of whom 411 had been shot. The first major operation carried out by the division in Greece, on the basis of plans worked out in Waldheim's office in Athens, resulted in the reported deaths of eighty to a hundred guerrillas for the loss of only two German soldiers. These figures say all there is to say about what was being done in the name of the struggle against the guerrillas. It was not until the winter of 1943-44, when Red Cross delegates were finally permitted to travel in Epirus, that the first neutral reports of this destruction emerged. By then, almost a hundred and fifty villages had been burned or looted in Epirus alone, and 85,000 people made homeless.

This state of affairs was, of course, well-known to the officers at staff headquarters, both in Athens and Salonika. The casualty tallies alone, not to mention the references to burned villages which abound in these reports, made matters clear. One junior intelligence officer in Salonika at this time, Lt Werner Schollen, resigned from his position precisely because, as he put it in an interview earlier this year, 'I was shocked and increasingly distressed by having to put my name to reports which con-

veyed news about the killing of hostages and the taking of reprisal measures.' His post was filled by Waldheim in October 1943.

What was Waldheim's connection with the horrific scene which Apostolou witnessed in Komono on 16 August 1943? The reporting of events, which occupied Waldheim for most of his time in Greece, is essentially a passive activity. In the confused circumstances of the summer of 1943, however, he was one of only two officers in a small but crucial policy-making unit, the German 1a office in Athens. As German and Italian tried unceasingly to work together, there was constant discussion between Athens and the Janina HQ of the 1st Mountain Division about how best to tackle the guerrillas. On 5 August, Col Willers, Waldheim's superior officer, flew to Janina for high-level talks with senior figures, including Field-Marshal von Weichs, commander-in-chief of all Axis Forces in the Balkans. There were no Italians present: when it came to anti-guerrilla operations, the Germans no longer had any faith in their allies. Two days later, Willers's office in Athens issued a major policy document detailing plans for a series of *sauberungs* to last from mid-August until the winter. The first operation, code-named 'Augustus', empowered the 1st Mountain Division to 'clean up' the west coast of Greece between the ports of Patra and Preveza. As Willers's deputy, Waldheim certainly discussed these matters with him. In addition Waldheim recorded the details of the proposals in the War Diary.

The means by which this area was to be 'cleaned up' emerge very clearly from the guidelines for operation 'Augustus' issued by the divisional HQ the same day. The troops were instructed to retaliate against any signs of 'resistance of guerrilla activity', i.e. summary shooting of suspects and the destruction of all dwellings in the vicinity. The following day a new Hitler Order, requiring the immediate execution of any guerrilla captured in battle, was passed on by the 1a office in Athens to Janina. Once again, Waldheim's involvement in this process is demonstrated by his record of the order in the War Diary. Operation 'Augustus' lasted from 10 to 15 August and details of the various engagements were transmitted daily from Janina to Athens, together with advance notice of the division's plans for the following day. Waldheim, in turn, passed the information on to Salonika. This correspondence included frequent references to 'clean-up' and 'reprisal' actions, among them the Kukleli shootings.

On 12 August, in the middle of the operation, came a report that 'bandits' (i.e. guerrillas) had been sighted at the village of Komono. This lay to the south-east of the town of Arta, in flat country beyond the hilly coastal area where the German troops were deployed. The first Germans seen in the village were members of a reconnaissance team which drove unexpectedly into the main square that morning, to be met by the sight of Greek guerrillas repositioning food from local shopkeepers. No shots were fired before the frightened Germans managed to reverse their cars and drive away to report their news. The nervous villagers spent that night sleeping in the fields and only returned when they had been assured by the Italian commandant at Arta that they had nothing to fear. Reports of the sighting had been sent from Janina to Athens, however, and on 14 August the HQ of the 1st Mountain Division ordered a detachment to prepare for a 'surprise' operation at Komono.

The crucial question is: who gave this order? It is unclear from the documents whether this was an independent initiative on the part of the divisional staff or an instruction

from the 1a office, where Waldheim worked, in Athens. We can probably exclude the possibility that the order came from Waldheim's superiors in Salonika since this small, ad hoc operation, backed onto the end of 'Augustus' would not have warranted their attention. On the other hand, it is unlikely that the divisional staff in Janina would have felt able by themselves to sanction the deliberate brutality displayed at Komono, something without precedent in occupied Greece. They would have required some authorisation, however perfunctory, from their superiors. What seems most likely is that the planning was done in Janina, but that the operation only went ahead after Athens had been notified of the plan. In fact, Waldheim's office was notified on 15 August of the plans for the following day. And on the same day Waldheim himself signed and passed on another report from the 1st Mountain Division which called for the extension of operations to the Arta area.

Just before dawn on 16 August, men of the 98th Regiment surrounded Komono, and on a prearranged signal stormed the houses. The bewildered inhabitants were either killed in their homes by hand-grenades and machine-gun fire, or shot down in the streets as they tried to escape. In one house, where a wedding celebration had been taking place, only one boy and his sister managed to escape; that afternoon the boy returned to find the rest of his family dead. The violence was indiscriminate: children were stabbed, women raped. By the time the troops withdrew, more than three hundred of the village's six hundred inhabitants had been killed—undoubtedly the most savage act so far perpetrated by the occupation forces against the rural population.

The report of the 98th Regiment tried to cast the usual veil over the massacre: not only had the German troops supposedly been fired on first, it was also claimed that large amounts of munitions had been stored in the village. These claims were belied, however, by the appearance of the village's dead bodies, some of them lying on the ground, some hanging from the rafters of 16 head of cattle and one lorry-load of wool, the troops had managed to seize only five Italian carbines and one machine-pistol. Moreover no guerrillas were reported as having been killed, wounded or captured. On the other hand, the report admitted that 'as a result of this engagement 150 civilians appear to have lost their lives'. By the time the Janina HQ had reported back to Waldheim's office in Athens, the 150 civilians had become 150 'enemy dead' (*Feldtote*). Rohlfuchs improved on matters still further: in his report the dead civilians had now become *Banditen*. As for Waldheim, he 'stuck in his report to the term "enemy dead".'

The casualty and booty reports remained unchanged from the original version, however, and these were sufficient to make clear to all these officers what had happened at Komono. After all, not a single German casualty had been recorded. The death tally of 150 was far higher than the total killed in several days' fighting over an area of several hundred square miles in the course of the entire 'Augustus' operation. Indeed, the death toll at Komono was the highest recorded for a single action since Waldheim had begun work in Athens: only once before had 'enemy' losses run into three figures.

The 1a office had some authority over German units, notably the 1st Mountain Division, and was closely involved in formulating anti-guerrilla policy. In these circumstances, knowledge carried with it certain responsibilities. The Wehrmacht bureaucracy, with his command of euphemism, turned the drops of criminal violence into the precious metal of military necessity. Few men, like Schollen, had the courage to turn aside from such work: there were more, like Waldheim, ready to step into Schollen's shoes. Most preferred to forget or deny the nature of the policies they helped to implement—a denial which in many cases began at the moment of commission. □

* German army staffs were divided into an Operations Office (1a), a Supply Office (1b) and an Intelligence Office (1c).

far from encouraging the Arabs to attack Israel and 'drive the Jews into the sea', his intention was to restrain the Transjordan troops and limit their role to the defence of the West Bank. The crucial figure in this policy was Glubb, who went out of his way to avoid clashes between the Israeli forces and the Arab Legion even in areas outside the borders of the Jewish state. Unfortunately, as Dr Shlaim points out, 'there was no parallel restraint on the Israeli side', and Glubb was forced into defensive battles at Latrun and Jerusalem. Yet in spite of repeated provocation, he did not retaliate and his behaviour at no stage justified the Zionist vilification directed then and subsequently at Britain. Summing up British policy during this period, Dr Shlaim stresses that 'Britain had no intention of preventing the birth of a Jewish state'. Thus Bein, who is usually portrayed in Zionist accounts of this period as the great egot who unleashed the Arab armies to strangle the Jewish state at birth, emerges from the documents as the guardian angel of the infant state. It was not encouragement to do battle that Bein conveyed to Abdullah through his prime minister but a clear warning not to cross the borders of the Jewish state as laid down in the United Nations Partition Plan.

The Zionist writers who propagated the legend of British hostility were often those who also cultivated myths about the Palestinian refugees. Mr Kincaid once claimed that there was 'a mountain of independent evidence to show that the initiative for the Arab exodus came from the Arab side and not from the Jews' when he was challenged to display this mountain, it mysteriously vanished. Investigating the myth of a voluntary Palestinian exodus, Mr Flapan found its perseverance 'astounding'. Not only have the Zionist archivists produced 'no evidence to support Israeli claims', they also show that the Arab leadership made considerable efforts to prevent the refugees from leaving. Dr Morris has now shown through the archival documents in Israel and produced a major study, authoritative and unemotional, of the matter. The exodus, which began in December 1947 and was not completed until the summer of 1949, is analysed stage by stage and data about individual towns and villages are assembled to construct an impartial history of the events. The resulting picture is naturally more confusing than propaganda on both sides have claimed, and shows that it was often a combination of reasons which forced the Arabs to flee. Many left following expulsion orders, a massacre or a bomb attack in their area; others fled as a result of psychological warfare, the approach of Zionist troops or denigration on hearing about the fall of a neighbouring town. A village's fate might depend on very different factors such as its geographical location, the religion of its inhabitants (Muslims were more likely to be expelled than Druses or Christians) or the character of the commander who captured it. If they had the ill luck to encounter Allon, later to become Israel's foreign minister, the villagers had no chance.

Dr Morris shows that the Arab case, though substantially accurate, is over-simplified. Zionists from Herzl onwards had considered ways of 'spiriting' the Arabs out of Palestine, but there was no general plan for their expulsion in 1948. Plan Dole recommended the depopulation and destruction of Arab villages in certain areas, but its purpose was military rather than political. Yet even if Ben-Gurion and his ministers gave no written orders, the local commanders soon 'understood' that expulsion was what their leaders wanted. Ben-Gurion told his colleagues that he wanted the Arabs to flee, but he did not wish to be known as the 'great expeller' and therefore he avoided giving explicit orders. Sometimes, however, if the expulsion was on a particularly large scale, the commanders did ask for guidance and even Allon felt he needed authorisation

for evicting 50,000 people from the towns of Lydda and Ramleh. Dr Morris described a meeting between Ben-Gurion and several officers on 12 July in the course of which

someone, possibly Allon, after hearing of the start of the shooting in Lydda, proposed expelling the inhabitants of the two towns. Ben-Gurion said nothing, and no decision was taken. Then Ben-Gurion, Allon and Rabin left the room. Allon asked: 'What shall we do with the Arabs?' Ben-Gurion made a decisive, energetic gesture with his hand and said: 'Expel them' [garsh them].

In many villages there was no need for expulsion because a massacre nearby had created panic and precipitated the flight of the inhabitants. The atrocity at Deir Yassin, in which 250 villagers were butchered by the Irgun and the Stern Gang, is only the most notorious of a series of massacres carried out in villages in different parts of Palestine. Israel Galili, leader of MAPAM, gave details of some of these at a meeting of his party's political committee: 'Fifty-two men tied with ropes and dropped into a well and shot [in Safsaf]... mass murder [in Safsaf]... 94... blown up with a house [in Saliba]'. All these massacres, Dr Morris points out, 'served to precipitate and enhance Arab flight. Some of the atrocities, as in Ellabun and Sa'a, were bound up with, and were part of, expulsions'.

Some Zionist leaders were upset by these incidents and the policy of expulsion. After learning of another horrific massacre (perhaps Dawayim), the minister of agriculture admitted that he 'couldn't sleep all night... This is something that determines the character of a nation... Jews too have committed Nazi acts'. But little was done to halt or even discourage them. On receiving a letter complaining about these things, the Foreign Ministry's senior adviser on Arab affairs answered: 'If the commanders believe that by destruction, murder and human suffering they will reach their goal more quickly, I would not stand in their way'. Protests about the expulsion policy, usually from the left-wing MAPAM party, were regarded by Ben-Gurion as hypocritical. It was all very well for these people to complain about the expulsions but they were perfectly happy to settle on Arab lands after the owners had been driven out. Moreover, they often took part in the atrocities themselves. As Professor Shalish has angrily pointed out, there were many 'horrible massacres of Palestinians in the 1947-48 war, and most of the worst of them were committed by the Hagana, by the "socialist" Zionists who sang about "peace" and "fraternity of all workers" before and after the murders'. Simha Flapan, who later became MAPAM's national secretary, recognised the hypocrisy of his party members, particularly the generals who were among the most notorious expellers in the country. Moshe Carmel, whose orders to his battalion commanders on 19 May were 'to attack in order to conquer, to kill among the men, to destroy and burn the villages of Al Kabri, Umm al Faraj and An Nahr', was a member of MAPAM. So was Allon, who was personally responsible for depopulating parts of the south, the Galilee and the central plain, in each of his campaigns, notes Dr Morris, he ensured that the conquered areas became 'Arab-clean'. Afterwards Allon himself described how he 'cleansed' the Galilee of Arabs, using the same verb three times in a short passage as if to suggest that the Palestinians, although its rightful owners, were somehow polluting their own land. Ben-Gurion was also fond of this word and told his cabinet he

¹ These events are corroborated in Michael Palumbo's book, *The Palestinian Catastrophe* (Faber, 1987). The author makes effective use of UN files and other documents to write a vivid account of the Palestinian exodus.

wanted Galilee to be *naki* (clean) and *zeik* (empty) of Arabs. This is the language of apartheid and worse: the creation of 'Arab-clean' areas in 1948 is reminiscent of the creation of *Judenrein* areas a few years earlier.

After the Arabs had been cleansed from their land, their crops were reaped by their enemies and their fields and villages apportioned among the kibbutzim. 'The concepts of "ours" and "not ours"', said Ben-Gurion, 'are only concepts for pacemakers, and during war they lose all their meaning'. Half-hearted protests were dismissed. When some officials remarked that they were not living in the Middle Ages and the Army did not steal land, Ben-Gurion told them to divest themselves of 'conventional notions'. He had decided on a policy of rigid intransigence towards the Palestinians: the refugees were neither to be allowed home nor to be compensated for what they had lost. If a peaceful solution became impossible as a result, that was too bad.

The final myth demolished in different ways in these three books is that 'Israel's hand has always been extended in peace' and has encountered only rejection on the Arab side. In the aftermath of the 1948 war each of the Arab states showed it was prepared to make concessions for peace whereas Israel refused to compromise on either territory or the refugees. Dr Shlaim shows in particular how Abdullah made every effort to come to terms and how the Israeli negotiators rebuffed him by making impossible demands. Once, in December 1949, the King did come to an agreement but 'before the ink was dry on the doc-

ument that gave rise to so much hope, the Israelis began to renege on their promises

... An offer presented as proof of Israel's good faith was virtually overnight turned into a demonstration of bad faith.' Dr Shlaim concludes 'that in 1949 the Arabs did recognise Israel's right to exist, that they were willing to meet face to face to negotiate peace, that they had their conditions for making peace with Israel, and Israel rejected those conditions because they were incompatible with her survival as an independent state but with her determination to keep all the territory she had and to resist the repatriation of the refugees.' Simha Flapan concludes his argument in similar terms and adds: 'The refusal to recognise the Palestinians' right to self-determination and statehood proved over the years to be the main source of the turbulence, violence and bloodshed that came to pass.'

In the end, one puts down these books with admiration for the work and integrity of their Israeli authors and astonishment at the power of propaganda. Forty years are a long time for the survival of myths which countless witnesses knew were untrue: Stalin's purges were doubled long before then, and so were France's claims about Germany. Israeli leaders on no doubt clung to these legends because so many of them (including three of the last four prime ministers) actually carried out the massacres and expulsions of forty years ago. And they have nurtured a public relations machine capable of prolonging these deceptions in the minds of the people who matter to them—the Americans. □

YALE

UNIVERSITY PRESS

13 Bedford Square

LONDON WC1R 3JE

Freud in Exile

Psychanalysis and Its Vicissitudes

edited by Edward Timms and Naomi Segal

This book, with contributions from some of the world's most eminent Freud scholars, marks the fifth anniversary of Freud's exile from the Nazi occupation of Austria and discusses how it led to the birth of modern psychoanalysis in the English-speaking world. With full scholarly references, documents and illustrations from the Freud archives, it provides an important reassessment of Freud's contribution to twentieth-century thought. 384 pp. £25.00

The Unknown O'Neill

Unpublished or Unfamiliar

Writings of Eugene O'Neill

edited with commentaries by Travis Bogard

To mark the centenary of O'Neill's birth, Yale presents an edition of the great playwright's little-known works of the imagination and his principal critical statements, most of which have not hitherto been published. Edited and introduced by eminent O'Neill scholar Travis Bogard, the pieces shed valuable light on O'Neill's artistic development. 352 pp. £29.95

Islam and Revolution

in the Middle East

Henry Munton, Jr.

'Why did an Islamic revolution occur only in Iran? Why have most Muslim fundamentalists elsewhere been incapable of mobilising mass support?' In this compellingly argued new book, Munton addresses these questions through historical and anthropological analysis of the role of Islam in Middle Eastern society and politics. 208 pp. £15.95

Between Heaven and Charing Cross

The Life of Francis Thompson

Brigid Boardman

Francis Thompson (1859-1907), Catholic poet and inspirational writer, wrote not for his own time but for future generations. In this inspirational biography — based on his private notebooks and widespread new manuscript evidence — assesses his life and the continuing relevance of the work of a poet whose best-known piece, *The Hound of Heaven*, is a landmark in modern English religious literature. 352 pp. 16 illus. £19.95

Robert Harley

Speaker, Secretary of State and Premier Minister

Brian W. Hill

Robert Harley's life (1661-1724) and long parliamentary career spanned crucial years for the development of British political institutions. Brian Hill has now written the first biography of the most significant figure in British politics after the Glorious Revolution. 320 pp. £25.00

Logic and Politics

Hegel's Philosophy of Right

Peter J. Schreier

This book examines Hegel's political philosophy in terms of the general methodological principles that he sets forth in the *Logic*, offering the first discussion that bridges the gap between these two areas of Hegelian thought. 272 pp. £22.00

The Idea

of the Good in

Platonic-Aristotelian

Philosophy

Hans-Gregor Gadamer

translated with an introduction and annotation by P. Christopher Smith

'Gadamer's book exhibits a broad and grand vision as well as a great love for the Greek thinkers... New York Times Book Review 213 pp. New in paper, £1.50

*H δημοσίευση του Mark Mazow «Waldheim goes to war»,
London Review of Books, June 1988.*

H. F. MEYER

KOMMENO

ERZÄHLENDE REKONSTRUKTION EINES
WEHRMACHTSVERBRECHENS IN GRIECHENLAND

Romiosini Verlag, Köln 1999

Die griechische Version des Buches wurde 1998 verlegt:
Χ. Φ. Μάγερ, Η φρίκη του Κομμένου, Αθην (Καλέντης)

VORWORT

Jeder geschichtsinteressierte Deutsche hört in seiner Schulzeit über die von deutschen Truppen während des Zweiten Weltkrieges verübten Massaker in Lidici, Tschechien, und Oradour-sur-Glane, Frankreich. Und es mag angehen, daß er als Griechenland-Tourist in Reiseführern eine knappe Anmerkung über die entsetzlichen Gemetzel in Kalavrita oder Distomon liest. Aber wer weiß schon, was den Bewohnern Kommenos, einem idyllischen Weiler im Süden der griechischen Provinz Epirus, am 16. August 1943 widerfuhr?

Im Sommer 1995 machte mich Christos Vasilakis, der mein Buch „Vermißt in Griechenland“¹ gelesen hatte, in einem ergreifenden Brief mit den Geschehnissen in seinem Heimatdorf bekannt. Seine Schilderung und die von den Bürgern Kommenos immer wieder gestellte Frage, wie es zu dem Massaker kommen konnte, waren der Auslöser für mich, Zeitzeugen in Griechenland und Deutschland ausfindig zu machen, sie zu interviewen und archivierte Dokumente aufzuspüren und auszuwerten.

In Deutschland und Österreich habe ich Teilnehmer² an dem seinerzeitigen Einsatz interviewt. Ich danke ihnen und ganz be-

¹H. F. Meyer, Vermißt in Griechenland, Schicksale im griechischen Freiheitskampf 1941–1944 (Berlin: Verlag Frieling und Partner GmbH, 1991).

²In der griechischen Ausgabe wurden für noch lebende, am Einsatz in Kommeno beteiligte Personen Pseudonyme gewählt. In der deutschen Ausgabe sind der Vorname und der Anfangsbuchstabe des Nachnamens wiedergegeben.

sonders Anton Z., der offen und unumwunden meine Fragen beantwortete. So wie die Opfer lassen auch ihn die Erinnerungen an den Schreckenstag bis heute nicht zur Ruhe kommen.

Desgleichen danke ich den ehemaligen Gebirgsjägern Erich S., Michl Pössinger und Matthias Starl, die zwar an dem Einsatz in Kommeno nicht teilnahmen, mir aber freundlicherweise Berichte und Fotografien aus dieser Zeit in Griechenland zur Verfügung gestellt haben. Sie gewährten mir ausführliche Interviews, die dazu beitrugen, ein Stimmungsbild über jene Augusttage zu zeichnen. Frau Pauli Klebe stellte mir Aufzeichnungen ihres Gatten zur Verfügung, für die ich ihr besonders dankbar bin.

Herr Kräft von der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen in Ludwigsburg ermöglichte mir das uneingeschränkte Studium von Justizakten. Desgleichen scheuten Herr Böhm, Frau Frischmuth und besonders Frau Waibel vom Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg keine Mühe, mich bei meiner Arbeit zu unterstützen. Professor Dr. G. Schramm stellte mir die Erinnerungen seiner Frau Mutter zur Verfügung. Professor Marc Mazower ermöglichte mir die Durchsicht seiner Aufzeichnungen zu diesem Thema, die in der Wiener Library, London archiviert sind. Ihnen bin ich sehr zu Dank verpflichtet.

Mein ganz besonderer Dank gilt Marianne Sterling, Athen, die auch die griechische Ausgabe dieses Buches lektoriert hat, Professor Dr. Reinhard Stupperich und vor allem Professor Dr. Heinz Richter von der Universität Mannheim, die meine Arbeit wohlwollend, kritisch und aufmunternd begleiten.

Brüssel, im Januar 1999

*Από τη γερμανική έκδοση του H.F. Meyer,
Η φρόκη του Κομμένου.*

Παράρτημα επιστολών

UNIVERSITY OF

SUSSEX
AT BRIGHTON

School of European Studies

Arts Building
University of Sussex
Falmer, Brighton BN1 9QN

Telephone: (0273) 606755
Fax: (0273) 623246

3 February 1995

Dear Mr. Skoulikis

I do apologise for the delay in answering yours of 30 December. This term I have a particularly heavy workload which has slowed me down. If you wish to find material relating to Komeno I suggest that in the first place you start with the footnotes in my book. You will find many of the German microfilms in the Academy of Athens, where you can probably view them. As for the war crimes materials, the best thing would be to contact the staff at Ludwigsburg (perhaps via the German Embassy) about the files they have there. I have deposited my materials with the Wiener Library in London, and I am afraid that I simply do not have the time right now to go there and copy the various documents that you ask for. I wish you every success with your project and look forward to seeing it in print. With good wishes

Yours sincerely,

A handwritten signature in cursive script, reading 'Mark Mazower'.

Mark Mazower

*Η 1η επιστολή του Mazower προς τον συγγραφέα,
με ημερομηνία 3 Φεβρουαρίου 1995.*

UNIVERSITY OF

SUSSEX
AT BRIGHTON

School of European Studies

Arts Building
University of Sussex
Falmer, Brighton BN1 9QN

Telephone: (01273) 606755
Fax: (01273) 623246

5 April 1995

Dear Mr. Skoulikis

Thank you for your letter of 24 March. I am not sure what to suggest. I am not really in a position to ask students to do the sort of work you require on a voluntary basis: firstly, they have neither the time nor the money; secondly, very few of them know Greek. I am afraid there is really no alternative in most cases to visiting the archives yourself. As for the Academy of Athens, all I know is that a few years ago their historical research section possessed a fairly full series of the microfilms purchased from the American National Archives of the Captured German Military Records from WW2, which included the documents of the 1st Mountain Division from Komono on 16 August 1943. You should also contact Valentina Tselika, the archivist at the Benaki Museum, to see if you can gain access to the Deas archive, which includes an EDES reference to Komono from late August 1943. I am sorry I cannot be of more help. Best wishes with your research,

*Η 2η επιστολή του Mazower,
με ημερομηνία 5 Απριλίου 1995.*

UNIVERSITY OF

SUSSEX
AT BRIGHTON

School of European Studies

Arts Building
University of Sussex
Falmer, Brighton BN1 9QN

Telephone: (01273) 606755
Fax: (01273) 623246

18 Oct. 1995

Dear Christos Skoulikis,

Thank you for your letter. I do apologise for having taken so long to reply, but the summer has been a very busy time for me. It is good that your research continues to go well. You asked for copies of my writings on the wartime period. I enclose offprints of a couple of articles that have appeared recently and hope you find them interesting. So far as I remember, the Lanz mss. contains no reference to Komeno at all. Thank you for your kind offer to arrange for me to lecture in Arta. I appreciate this, but do not envisage at present being able to spare the time from my teaching to come for long enough to permit this. If it looks as though I might be able to come, I shall be sure to let you know. With best wishes

Yours sincerely,

A handwritten signature in dark ink, appearing to read 'Mark Mazower'.

Mark Mazower

*Η 3η επιστολή του Mazower,
με ημερομηνία 18 Οκτωβρίου 1995.*

UNIVERSITY OF

SUSSEX
AT BRIGHTON

School of European Studies

Arts Building
University of Sussex
Falmer, Brighton BN1 9QN

Telephone: (01273) 606755
Fax: (01273) 623246

17 March 1997

Dear Christos Skoulikis

I am in your debt for sending me the excellent translation of Pappas's book on Kommeno. It is good that the history of this village is becoming better known in this way. Good luck with your work in future. Best wishes

Yours sincerely,

A handwritten signature in cursive script, appearing to read 'Mark Mazower'.

Mark Mazower

*Η 4η επιστολή του Mazower,
με ημερομηνία 17 Μαρτίου 1997.*

. F. MEYER

Mr. Christos Basilakis
Agias Annis 2
Halandri T. K. 15232
GR- Athène

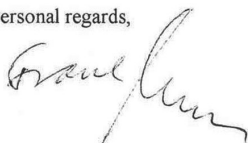
20 Nov 95

Dear Christos,

I was very moved by our discussions when meeting in Halandri. I would like to thank you very much indeed for having given me the copies of the reports on the atrocities in your town which, on my next trip to Greece, I shall not hesitate to visit!

If I can be of any help whatsoever, please do not hesitate to contact me.

With my best personal regards,

A handwritten signature in dark ink, appearing to read 'Herman Meyer', with a stylized, flowing script.

*Η 1η επιστολή του Herman Meyer,
με ημερομηνία 20 Νοεμβρίου 1995.*

H. F. MEYER

Mr. Christos Vasilakis
Agias Annis 2
GR- 15232 Halandri, Athens

1 June 96

Dear Mr. Vasilakis,

Thank you very much for your letter of May 6. Indeed, I have been visiting the archive in Ludwigsburg and I have been reading part of the file concerning the massacre at Kommeno.

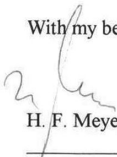
You are looking forward to "pieces of evidence". I assume that you want copies of the files. Well, I must tell you that it is not possible to get copies of the file. While you are allowed to read the file, you are not allowed to copy it. If you really want more information, you will have to travel yourself to Ludwigsburg and read the file there.

What I have read is, of course, terrible. Former soldiers were interviewed by the police and what they said corresponds more or less with what we know from history books. Since most of these former soldiers came from what is now Austria, they are now considered to be foreigners and the German law does not allow to take copies of the documents of statements made by foreigners.

I still find it quite amazing, though, that one is allowed to read the file as in most other countries one does not have access to such files till a new generation has grown up. As an example, as you might know, the Vatican does not allow any research at all into Second World War documents and neither do the British. I understand that files will only be opened in Britain in the year 2014 only.

I hope you are well and I am looking forward to visiting your home town sometime in the future on the occasion of one of my trips to your beautiful country.

With my best regards,

H. F. Meyer

*Η 2η επιστολή του Herman Meyer,
με ημερομηνία 1 Ιουνίου 1996.*

F. MEYER

11 October 1996

Dear Christos,

Thank you so much for your letter of October 1.

There must be an error in the translation of your letter from Greek to English, as I do not clearly understand it. Do I understand correctly that you have written a book on the atrocities in Kommenon and that it will be translated into the English language?

If so, I would be very interested in reading these testimonies.

Looking forward to your reply,

with my best regards,

A handwritten signature in dark ink, appearing to be 'F. Meyer', written in a cursive style.

*Η 3η επιστολή του Meyer,
με ημερομηνία 11 Οκτωβρίου 1996.*

H. F. MEYER

Mr. Christos Vasiliakis
Agias Annis 2
GR- 15232 Halandri

9 April 1997

Dear Christos,

Thank you very much for the time you spent with me in Athens and for having arranged the meetings with the Mayor of Kommenon and Mr. Mallios. I had a very friendly reception in Kommenon and could discuss all relevant points.

Mr. Mallios very kindly gave me a copy of his family portrait and we had it copied. During our meeting I asked for more pictures of the village before and after the destruction. Unfortunately, there were no pictures. However, someone mentioned that in the nearby village of Neohori there is a collector of old pictures. He seems to work for a newspaper in Arta, that you know him and that he also has a shop in Athens.

May I ask whether you know this person and whether you could possibly find additional pictures for me. Of course, I shall pay for any cost associated to have these pictures copied. Vana Papachristou would be very happy to help you with that.

I am looking forward to your kind reply and I wish you all the very best in the meantime.

With friendly regards,

H. F. Meyer

*Η 4η επιστολή του Meyer,
με ημερομηνία 9 Απριλίου 1997.*

I. F. MEYER

Mr. Christos Vasiliakis
Ag. Annis 2
GR- 15232 Chalandri

1 Dec 97

Dear Christos,

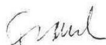
I would like to inform you that I have now been able to collect all data concerning the massacre in Kommenon. I would like to ask you to inform the mayor of Kommenon and Mr. Mallios - both afforded a very kind reception to me while I was in Kommenon - that I will have the article on my research published as soon as I have finalized the article. I will also have the article translated into Greek and published in Greek papers.

I have one more question: Above the school in Kommenon the name Strauch is mentioned. This lady was in Kommenon in the 1950th. What did you do? Did you contribute towards the rebuilding of the school? How much? I also understand that she arranged for young men from Kommenon to study in Germany. How many accepted the offer?

Anything you can tell me about that lady would be appreciated. There must be correspondence between the mayor of Kommenon and Mrs. Strauch. Can you send me copies? Do you have the address of Mrs. Strauch?

Your reply is appreciated.

Sincerely Yours and all the very best,

H. Frank Meyer

*Η 5η επιστολή του Meyer,
με ημερομηνία 1 Δεκεμβρίου 1997.*

Mr. Christos Vasiliakis
Ag. Annis 2
GR- 15232 Chalandri

10 Dec 97

Dear Christos,

I was in Ludwigsburg the other day and I would like to ask you another question.

In the beginning of October 1943 a German unit under the same general command that destroyed Komenon, burned down the following villages and killed their inhabitants. These are the names of the villages:

Paramythia
Theriakision
Akmotopos
Klisura
Lagatora
Milianaa

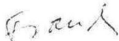
Do you know where these villages are? They must be close to Komenon. Right?
Do you know what happened in these villages? What was destroyed, who was killed?

I will probably return to Greece from 17th to 22nd of January 98 and I would like to visit Mr. Mallios of Kommenon again and these villages. Could you set up the meetings for me? I will travel with the man who translated my book into Greek so that I will have no problem to communicate.

To be precise, I think I can be in Kommenon on January 19 or 20.

Looking forward to your reply,

Sincerely Yours,

H. Frank Meyer

*Η 6η επιστολή του Meyer,
με ημερομηνία 10 Δεκεμβρίου 1997.*

Mr. Christos Vasiliakis
Ag. Annis 2
GR- 15232 Chalandri

16 Dec 97

Dear Christos,

I hope you have received my letters of December 1 and 10 and I am looking forward to your reply.

I would like to inform you that I will be flying to Athens on January 17. In the following week I would like to revisit Kommenon and the other villages mentioned in my letter of December 10. I will be travelling with Yannis Mylonopoulos, who translated my book. Do you think Mr. Mallios will be in the village when we are there. I have a few more questions to ask.

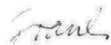
Another question I have is whether you have a picture of Mr. Pappas who wrote the book on the destruction and of Mrs. Strauch, the German lady who was there in 1958.

Finally, I would like to have a sketch of the village, showing the main road and houses, the river, the orchards, the village square and the church. It's important that Mr. Mallios' house and Mr. Pappas' houses are shown. Also shown should be the main road to Arta and where the Germans left their vehicles when they came to the village, where they stationed their troops, etc.

Can someone make a sketch for me? I am quite willing to pay for that.

It's important that I have such a sketch for what I am writing.

I appreciate your reply and I send you the very best regards for a Merry Christmas and a Happy New Year,

H. F. Meyer

*Η 7η επιστολή του Meyer,
με ημερομηνία 16 Δεκεμβρίου 1997.*

H. F. MEYER

Mr. C. Vassiliakis
2 Agia Anna Str
Gr- 15232 Chalandri

30 Sept 98

Dear Mr. Vassiliakis,

I would like to thank you for your letter of Sept 18 which has perturbed me quite a bit. I really do not know whether anybody understands how much work and money I have invested into the research of the book. I have spent many weeks researching in archives in Germany and travelling to and fro Germany, interviewing people involved with the massacre.

I have been trying to objectively relate what happened and I think it also comes through quite clearly how much I sympathize with the fate of the villagers of Komeno. The terrible killings of my compatriots has prompted me to research for and to write the book, irrespective of cost.

I really would like to know from you what you mean by "we have not been rewarded by a kind word, a gesture of affection, or a smile"? I did not expect that! I just wanted people to know that I feel deeply sorry for what happened. But what perturbs me is when you write that "a lot accused us". What do you mean by that? What have I been accused of? I think I have a certain right to know of what I am accused of after the trouble I went through. I understand that people may not want to tell me straight into my face what they want to accuse me of, but at least you now can tell me exactly what it is they disagree with.

You were not in Komeno when my book was presented. The two points you are mentioning were discussed that night in detail with Mallios and Apostolou. I replied as follows:

-- The German soldier killed by ELAS... I told Alexandros Mallios several times that it must be a unfortunate error and that this will be corrected in the book when it is next printed. I have already corrected that in the German version of the book. Please do me a favor and tell Mallios again.

Also, of course I know that the German soldier was not killed in Komeno but elsewhere. I did not write he was killed in Komeno! Don't you understand that all I am trying to explain when writing about this incident is that Mallios showed great human affection? It is really immaterial where and how the German was killed as it is not the point I am making!

-- Apostolou's statement of an accident... When I was in Komeno Apostolou told me the same you are writing about. I explained that night in Komeno that having used the word "accident", Apostolou showed a deeply human trait. That's all I tried to convey

in my book. Don't you understand what I am trying to get across? It was, of course, not an accident. It was brutal murder. Is anybody trying to say that I am trying to play down the incident to an accident rather than to what it was, namely a massacre?

-- You are writing that certain German historians argue that it was a justified intervention. Who wrote so? Can you give me the name and reference, please?

-- Concerning the back page, it was written by Kalendis. I will have that portion translated and then I can give you a reply.

While I was in Komeno I was made honorary citizen. I was deeply moved and highly honored. If anybody feels that I do not deserve that honor, please let me know and I will return the gift. But, please, be honest with me and tell me the truth!

I am attaching a copy of a letter I wrote on September 10 to Mr. Panakoulia for your information,

With my best wishes,

Your friend

*Η 8η επιστολή του Meyer,
με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1998.*

H. F. MEYER

Mr. Christos Vasilakis
2. Agia Anna Street
GR- 15232 Chalandri

1 December 1998

Dear Mr. Vassilakis,

Thank you for your letter of November 20. Please be kind enough to inform our friends in Kommeno that a note will be put into each book sold, reflecting the remarks that Messrs. Mallios and Apostolou have made. So, we are chafing accidentally at slaughter and EDES to ELAS.

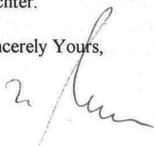
I am quite shocked to read how you judge Heinz Richter. I know this professor well and I assume your criticism is based on a very poor translation of what he wrote in Thetis 3, pages 324 to 326. I am really amazed how you are distorting facts. Richter certainly does not write what you are saying in your letter. Quite to the contrary: he applauds Mazower for having traced the chain of command of the German military in his book. The only mistake Richter makes in the review of Mazower's book as far as Kommeno is concerned is the remark about the carpets. I have discussed this point with Richter and he concedes that he made a mistake about the carpets. If Mazower would have referred to blankets rather than carpets, this silly mistake would not have been made.

But I think this is a very minor point. It has no bearing on the whole matter. I suggest you first have the German text of Richter's review correctly translated before you attack him in such a completely unjustified manner.

By the way: Richter and Stupperich will publish the text of my book on Kommeno in the edition 6 of Thetis which will come out in early 99. Or do you think that he, Richter, would have done so if he would not be as appalled as you and I are about what happened in Kommeno 55 years ago?

Before you make again a statement like: "Certain German historians consider the whole operation to be a justified action", I suggest you read carefully what Richter wrote. I personally do not know a single German historian who has ever called the action justified and it is extremely unfair to make such a statement about Heinz Richter.

Sincerely Yours,

*Η 9η επιστολή του Meyer,
με ημερομηνία 1 Δεκεμβρίου 1998.*

Βιβλιογραφία

- ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Το αίμα των μαρτύρων. Το κομμένο στα χρόνια της γερμανικής κατοχής*, εκδ. β', Αθήνα 2017.
- ΔΟΡΔΟΝΑΣ Ν. ΣΤΡΑΤΟΣ, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία 1940-1944*, Εστία, Αθήνα 2007.
- ΙΣΤ. www.wikipendia.org/index.php?title=Μαρκ_Μαζοϋερ&oldid=9796525, Ημ. Πρόσκτ. 5/8/2023.
- ΜΑΓΕΡ ΧΕΡΜΑΝ, *Αναζήτηση: ανθρώπινα πεπρωμένα στον ελληνικό απελευθερωτικό αγώνα (1940-1941)*, Καλέντης, Αθήνα 1995.
- , *Η φρίκη του Κομμένου. Αφήγηση - έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κομμένου της Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943*, Καλέντης, Αθήνα 1998.
- , *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117 μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και στην Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα 2003.
- , *Αιματοβαμμένο Εντελβάις: η 1 Ορεινή Μεραρχία, το 22 Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική τους δράση στην Ελλάδα (1943-1944)*, τόμ. Α+Β, Εστία, Αθήνα 2009.

- ΜΑΖΑΟΥΕΡ ΜΑΡΚ, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
- MAZOWER MARK, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation (1941-44)*, Yale University Press, New Haven and London 1993.
- MEYER FRANK HERMANN, *Kommeno: Erzählende Rekonstruktion eines Wehrmachtsverbrechens in Griechenland*, Romiosini Verlag, Köln 1999.
- ΠΑΠΠΑ Β. ΣΤΕΦΑΝΟΥ, *Η σφαγή του Κομμένου στη δίκη της Νυρεμβέργης*, Αθήναι 1976.
- SCHRAMM EHRENGARD, *Μια γέφυρα προς την Ελλάδα. Συναντήσεις και εμπειρίες με επιζήσαντες των γερμανικών βιαιοπραγιών κατά τα έτη 1941-1944*, έκδοση συμπληρωμένη από τον GOTTFRIED SCHRAMM και την IRENE VASOS, μετάφραση ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-BLUMLEIN, Ατραπός, Αθήνα 2004.
- , *Φαντάσματα του πολέμου. Οι προσπάθειες αρωγής της Έρενγκαρντ Σραμ στα θύματα των ναζιστικών σφαγών στην Ελλάδα (1950-1970)*, Καλάβρυτα, Κρήτη, Ήπειρος, Κλεισούρα, επιμέλεια ΕΙΡΗΝΗ ΒΑΖΟΥ, GOTTFRIED SCHRAMM, μτφρ. ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-BLUMLEIN, επιλεγόμενα ANNA MARIA ΔΡΟΥΜΠΟΥΚΗ, Ασίνη, Αθήνα 2022.
- «Ημερολόγιο 2006», Σύλλογος Κομμιωτών Αθήνας «Η 16η Αυγούστου».
- ΧΑΡΒΑΛΙΑΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, *Γιαβόλ. Αίμα, λήθη και υποτέλεια. Η άγνωστη ελληνογερμανική ιστορία*, εκδ. γ', πρόλογος ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ, Πεδίο, Αθήνα 2023.

Βιβλιογραφία

Κυριότερες πηγές όσον αφορά τη ζωή και τη δράση της Έρενγκαρντ Σραμ υπάρχουν στο Κρατικό Αρχείο της πόλης του Αμβούργου, στο Ομοσπονδιακό Αρχείο και στο Στρατιωτικό Αρχείο του Φράιμπουργκ, ακόμη στο Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας, συγκεκριμένα στο τμήμα των Δημοσίων Σχέσεων. Ντοκουμέντα περιόδου 1949-1994. Κολωνία 1995. Επίσης, στα πρωτόκολλα του Υπουργικού Συμβουλίου της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης και στις δημοσιεύσεις και αρθρογραφίες της αείμνηστης Σραμ σε εφημερίδες και περιοδικά. Βλέπε «Μια γέφυρα προς την Ελλάδα», όπου και οι κυριότερες δημοσιεύσεις της Γερμανίδας φιλέλληνας.

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος	13
<i>Τρεις φιλέλληνες ιστορικοί και φίλοι του Κομμένου. Ehrengard Schramm - Hermann Frank Meyer - Mark Mazower</i>	<i>17</i>
Η Ehrengard Schramm και το Δημοτικό Σχολείο του Κομμένου	19
Hermann Frank Meyer. Φιλέλληνας και ευεργέτης του Κομμένου	39
Mark Mazower. Ο ανατόμος της σφαγής του Κομμένου	51
Παράρτημα εγγράφων	63
Παράρτημα επιστολών	79
Βιβλιογραφία	95
Πίνακας περιεχομένων	101

ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την επανάσταση του 1821*.

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης (386 π.Χ. - 1983)*.

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού, τόμοι Α'-Γ': 1204-1831*.

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικό ζήτημα κατά την ελληνική επανάσταση του 1821*.

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα*. Ερευνα, πορίσματα, διδάγματα.

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Διωγμοί και γενοκτονία του θρακικού ελληνισμού. Ο πρώτος ξεριζωμός (1908-1917)*.

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Εθνοτική διαπάλη στη Μακεδονία (1894-1904). Η Μακεδονία στις παραμονές του μακεδονικού αγώνα*.

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία (1904-1908). Ο μακεδονικός αγώνας*.

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Η ευρωπαϊκή και βαλκανική διαχρονικότητα της Θεσσαλονίκης. Τα μακεδονικά αστικά κέντρα και η μακεδονική ενδοχώρα στους νεότερους χρόνους*.

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Η θρακική έξοδος (1918-1922). Από τη γενοκτονία, την παλιννόστηση, το ταγιαρικό καθεστώς και την απελευθέρωση στον δεύτερο ξεριζωμό.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ηπείρου. Από τις αρχές της οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Οι ιστορικές μεταμορφώσεις του απόδημου ελληνισμού. Η οδύσσεια του ραιδεστινού Δ. Καραντώνη. Από τον ξεριζωμό, την προσφυγιά, τον μεσοπόλεμο, το αλβανικό, την αιχμαλωσία και τον διχασμό στη Μεμβούρνη.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Νεότερη ιστορία της Μακεδονίας (1830-1912). Από τη γένεση του νεοελληνικού κράτους ως την απελευθέρωση.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Το νέο ελληνικό έθνος (1204-2000). Νέα ελληνική ιστορία από τη φραγκοκρατία ως τις μέρες μας.*

Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος, *Το νεοτουρκικό κίνημα και ο ελληνισμός (1908-1912). Οι ιστορικές καταβολές στη Μακεδονία.*

Ιφιγένεια Βαμβακίδου, *Θράκες. Εικαστικές μαρτυρίες από τη συμμετοχή τους στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821.*

Χρήστος Α. Βασιλάκης, *Τρεις φιλέλληνες ιστορικοί και φίλοι του Κομμένου. Ehrengard Schramm - Hermann Frank Meyer - Mark Mazower (†2025).*

Γεώργιος Βογιατζής, *Η πρώιμη οθωμανοκρατία στη Θράκη. Άμεσες δημογραφικές επιπτώσεις.*

Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Η εκπαίδευση στη δυτική και βόρεια Μακεδονία (1840-1914). Από τα αρ-*

χεία των μνηστροπόλεων Σερβίων-Κοζάνης, Σισανίου, Καστοριάς, Μογλενών, Πελαγονίας, Πρεσπών και Αχριδών.

Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Ο ελληνισμός του μοναστηρίου Πελαγονίας. Κοινοτικός βίος και εκπαίδευση. Μέσα από τους φακέλους της ιεράς μνηστροπόλεως Πελαγονίας και του αρχείου της γενικής διοίκησης Μακεδονίας.*

Φώτιος Δ. Κουτσουπιάς, *Η πνευματική αναγέννηση του ποντιακού ελληνισμού. Εκκλησία, εκπαίδευση, άνθρωποι και πνευματική δράση στην επαρχία Χαλδίας του Πόντου κατά τον 19ο και 20ό αιώνα.*

Άννα Β. Μανδυλαρά - Γιώργος Β. Νικολάου - Λάμπρος Φιλτούρης - Νικόλαος Ανασταςσόπουλος (επιστημονική επιμέλεια), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα.*

Ζαφείριος Κ. Μέκος, *Θράκη. Συνιστώσες του μειονοτικού προβλήματος.*

Ζαφείριος Κ. Μέκος, *Τη Θράκη και τα μάτια σας.*

Ζαφείριος Κ. Μέκος, *Οι Πομάκοι στη Θράκη.*

Ζαφείριος Κ. Μέκος, *Ριζώσαμε στην Κομοτηνή. Ιστορική και λαογραφική προσέγγιση της Θράκης και της Κομοτηνής.*

Νίκος Θεοδ. Μήτσης, *Μαυρομματαίοι. Προεστοί, λόγιοι, οπλαρχηγοί, πολιτικοί.*

Γεώργιος Ι. Μίντσης, *Εθνολογική σύνθεση της Μακεδονίας. Αρχαιότητα, Μεσαίωνας, Νέοι χρόνοι.*

Μισέλ Μπρυνώ (Michel Bruneau) (διεύθ.), *Η διασπορά του ποντιακού ελληνισμού.*

Γεώργιος Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17ου αιώνα ως το 1821.*

Γεώργιος Β. Νικολάου, *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου. Από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*. Πρόλογος Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου.

Γεώργιος Ν. Νικολούδης, *Οι έλληνες σλαβόφωνοι στη Μακεδονία. Η ιστορία και το πρόβλημα της ταυτότητάς τους*.

Φαΐκ Οκτέ (Faik Ökte), *Varlık vergisi. Ο ληστρικός νόμος του φόρου περιουσίας των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης*.

Θρασύβουλος Ορ. Παπαστρατής, *Επταλόφου Βοσπορίδος οδοιπορία. Έλληνες, Αρμένιοι, Τούρκοι, Εβραίοι*.

Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)* (²2012).

Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας, τόμοι Α'-Β'*.

Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϋμάν Πενάχ αφέντη του Μοραΐτη (1785)*.

Νικόλαος Φ. Τόμπρος, *Ο μοναχισμός στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος (1833-1862)*, τόμος Α'.

Νικόλαος Φ. Τόμπρος, *Ο μοναχισμός στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος (1833-1862)*, τόμος Β': *Πίνακες, τεκμηριωτικό υλικό*.

Νικόλαος Ι. Τσάγγας, *Η συναρπαστική περιπέτεια ενός ιδιοφυή τυχοδιώκτη από το Τεπελένι* (¹2024).

Νικόλαος Ι. Τσάγγας, *Πανόραμα προεπαναστατικής Ελλάδας. Ανάλεκτα* (¹2024).

Νικόλαος Ι. Τσάγγας, *Καποδίστριας. Ο χαρισματικός Έλληνας διπλωμάτης. Στο Συ-*

νέδριο της Βιέννης και σε όσα εν συνεχεία επακολούθησαν, επισκίασε διακεκριμένους Ευρωπαίους ομολόγους του (12024).

Κωνσταντίνος Εμμ. Φωτιάδης, *Ο ελληνισμός της Κριμαίας*.

Παύλος Χιδίρογλου (Paul Hidiroglou), *Western Thrace in the light of the national ideal of the Turks*.

Παύλος Χιδίρογλου, *Οι έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*.

Παύλος Χιδίρογλου, *Συμβολή στην ελληνική τουρκολογία*.

Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1940-1974)*, τόμοι Α'-Δ'.

Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας, τόμοι Α'-Β' (2011)*. — Στο δίτομο έργο *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, ο εκδοτικός οίκος Ηρόδοτος συγκεντρώνει σχετικές εργασίες του Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου. Δεκαέξι από αυτές, ήδη δημοσιευμένες παλαιότερα, εμφανίζονται εδώ σε νέα μορφή. Οι άλλες τέσσερεις παρουσιάζονται για πρώτη φορά. Στον πρώτο τόμο περιλαμβάνονται εκτενή δοκίμια ευρύτερου πεδίου και άρθρα με ειδικό αντικείμενο. Ο δεύτερος τόμος περιέχει δημοσιεύσεις ιστορικών πηγών και μελέτες αναφερόμενες σε αρχεία, επιλογή από λόγους και βιβλιοκρισίες, καθώς και ένα επίμετρο συνοδευόμενο από παραρτήματα. Στο επίμετρο, με τίτλο «Φοιτητικές και μεταφοιτητικές εμπειρίες», απομνημονευματικού χαρακτήρα, ο συγγραφέας αρχικά προβαίνει σε μια κριτική εξιστόρηση των σπουδών στην Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών κατά τα έτη

1928-1933, γενικά, αλλά και ειδικότερα στα ιστορικά μαθήματα. Στη συνέχεια περιγράφει τις ειδικές συνθήκες υπό τις οποίες αυτοεκπαιδεύθηκε στην ιστορική έρευνα, δηλώνει την πηγή από την οποία άντλησε το ιστοριογραφικό μοντέλο που εφάρμοσε στην μονογραφία του *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν* και εκθέτει την εχθρική αντιμετώπισή της από την τότε πλειοψηφία της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ελλάδα)
Imprimé en Union Européenne (Grèce)
Printed in the European Union (Greece)

Χρήστος Α. Βασιλάκης, *Τρεις φιλέλληνες ιστορικοί και φίλοι του Κομμένου. Ehrengard Schramm - Hermann Frank Meyer - Mark Mazower*. Σχεδιασμός, στοιχειοθεσία και ανα- παραγωγή: εργαστήριο γραφικών τεχνών Ηρόδοτος (Αθήνα), με *Απλά*, *Apollonia*, *Bodoni*, *Ocra* και *Symbol*. Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: τυπογραφείο QPC (Αθήνα), σε χαρτί *Book paper ivory (bouffant ivoire)* ειδικής παραγωγής. Για λογαριασμό των εκδόσεων Ηρόδοτος. Δημήτριος Κ. Σταμούλης, εκδότης. Αριθμός έκδοσης 799. Αθήνα, β' τετράμηνο 2025. (*Made and printed in Greece.*)

